माझ्या प्रिय बाळा

आणि बापूंनी एस्थर फेअरिंगना उर्फ एस्थर मेननला पाठवलेली इतर पत्रे

माझ्या प्रिय बाळाची प्रस्तावना:

डॉ. डी. एस. रामचंद्र राव

माझ्या प्रिय बाळाचे संपादन:

ऍलिस एम. बर्न्स

अनुवाद आणि संकलन:

ब्रिजमोहन हेडा

माझ्या दोन कन्या — नॅन आणि तंगाई — यांना,
भारताकडून मिळालेला हा महान वारसा समर्पित

प्रस्तावना

बापूंनी मला लिहिलेली ही पत्रे अत्यंत मौल्यवान आणि पवित्र आहेत. वस्तुतः, माझ्याकडे असलेली ही पत्रे हाच त्याचा एकमेव वारसा-वस्तू (heirloom) आहे; आणि ती प्रकाशित करताना मला काहीसा संकोच वाटतो. तरीसुद्धा, बापूजींच्या देशबांधवांबरोबरच इतर देशांतील त्यांच्या असंख्य मित्रांशीही ही पत्रे सामायिक करणे हे माझे कर्तव्य आणि विशेषाधिकार आहे, अशी माझी भावना आहे. यामुळे ती वाचून बापूंच्या खऱ्या स्वभावाचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेता येईल.

व्यक्तीप्रती त्यांचे प्रेम, लहान मुलांबद्दलची त्यांची अपार माया आणि समजूतदारपणा, तसेच त्यांचा अतिशय धार्मिक स्वभाव हे सर्व या पत्रांतून प्रकट होते।

म्हणूनच हे छोटेसे पुस्तक जगासमोर ठेवताना, वाचकांना बापू अधिक चांगल्या प्रकारे समजावे आणि त्यांच्या अद्भुत सेवाभावनेचा व प्रेमाचा किमान काही अंश तरी पुन्हा अनुभवता यावा, अशी आमची आशा आणि प्रार्थना आहे.

या पत्रांचे बारकाईने अध्ययन करून त्यांची मांडणी केल्याबद्दल माझी मैत्रीण ऍलिस एम. बर्न्स यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानते. प्रत्येक पत्राचा मुख्य आशय समजण्यास सोपे जावे म्हणून त्यांनी प्रत्येक पत्राला शीर्षक दिले आहे; तसेच पत्रांमध्ये उल्लेख केलेल्या घटना आणि व्यक्ती ओळखता याव्या म्हणून आवश्यक त्या टीपाही जोडल्या आहेत

एस्थर फेअरिंग मेनन

प्रास्ताविक

जून १९५१ मध्ये, निलगिरी पर्वतरांगांतील कोटागिरी येथे माझी श्रीमती एस्थर मेनन यांच्याशी प्रथम भेट झाली. आमच्या पहिल्याच संभाषणात आमच्या लक्षात आले की आम्हा दोघांनाही सर्वाधिक आकर्षण असलेला विषय म्हणजे गांधीजी आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टी.

काही दिवसांनी, एका सभेतून परत येताना पुन्हा त्यांच्याविषयी चर्चा सुरू झाली. तेव्हाच त्यांनी या पुस्तकात समाविष्ट असलेल्या पत्रांच्या अस्तित्वाचा प्रथम उल्लेख केला.

"तुम्हाला माहीत आहे काय," थोड्याशा संकोचाने, जणू माझ्यावर विश्वास ठेवावा की नाही याबद्दल विचार करत त्या म्हणाल्या, "बापू माझ्यावर प्रेम करत. ते मला मुलीसारखे मानत. अनेक वर्ष ते मला वारंवार पत्रे लिहीत असत. ती पत्रे अजूनही माझ्याकडे आहेत; ती माझ्यासाठी अतिशय मौल्यवान आहेत."

अशा प्रकारे गांधीजींच्या इतक्या निकटच्या स्नेहसंबंधाचा मान ज्यांना लाभला होता, अशा व्यक्तीची भेट झाल्यामुळे माझी उत्सुकता स्वाभाविकच वाढली.

"हे विलक्षणच होते," त्या पुढे म्हणाल्या, "देशाची प्रचंड जबाबदारी त्यांच्या खांद्यावर असताना, त्यांनी माझ्यासारख्या एका साध्या स्त्रीला पत्रे लिहिण्यास इतका सगळा वेळ कसा काढला असेल! याचा मी अनेकदा विचार करते आणि आश्चर्यचकित होते. ते माझ्याशी इतक्या प्रेमळपणाने आणि दयाळूपणाने का वागत होते हे मला समजत नाही."

घराच्या उंबरठ्याजवळ पोहोचताच त्यांनी मला विचारले, "तुम्हाला ती पत्रे वाचायला आवडतील?"

मी त्यांना खात्री दिली की ती वाचण्याचा सन्मान मला लाभला, तर ते माझ्यासाठी मोठे भाग्यच ठरेल. त्यांनी एक-दोन दिवसांत ती पत्रे तयार ठेवण्याचे आश्वासन दिले.

काही दिवसांनी मी त्यांच्याकडे गेलो असता, त्यांनी मला पत्रांचा एक मोठा गठ्ठा दिला. तो तिथेच बसून वाचून संपवणे अशक्य होते.

अत्यंत उदारपणे त्यांनी मला ती मौल्यवान पत्रे माझ्याबरोबर घेऊन जाऊन निवांतपणे वाचण्याची परवानगी दिली. गांधीजींच्या पत्रांचा गठ्ठा आपल्या खिशात असल्याचा मला किती अभिमान वाटत होता!

ही पत्रे वाचणे सोपे नव्हते, हे माझ्या लवकरच लक्षात आले. काही पत्रांवरील शाई काळाच्या ओघात फिकट झाल्यामुळे ती नीट वाचता येत नव्हती. काही पत्रांची पाने इतकी नाजूक झाली होती की त्यांना अतिशय काळजीपूर्वक हाताळावे लागत होते; कारण बहुतेक कागद हस्तनिर्मित असल्यामुळे ते फारच जीर्ण झाले होते. काही पत्रे रेल्वे स्थानकांवर, रात्री उशिरा किंवा पहाटेच्या अयोग्य वेळी - जेव्हा सर्वसामान्य लोक अजून झोपलेलेच असतात - गांधीजींनी पेन्सिलीने घाईघाईत लिहिलेली होती. काही पत्रे मात्र सहज वाचता येण्याजोगी होती, आणि काही तर टंकलिखितही होती.

ही सर्व पत्रे वाचताना मी रोमांचित झालो आणि ती माझ्या अंतःकरणाला स्पर्शून गेली.

तिसऱ्या दिवशी मी पुन्हा श्रीमती मेनन यांच्या घरी गेलो आणि पत्रांचा गठ्ठा त्यांच्या टेबलवर ठेवला.

“काय वाटले तुम्हाला?” त्यांनी विचारले.

“तुमच्याकडे खरोखरच एक अमूल्य ठेवा आहे,” मी उत्तर दिले. “पण आता तो फक्त स्वतःपुरता ठेवू नका; तो इतरांशीही वाटून घ्या. या देशात, आणि कदाचित पाश्चिमात्य देशांत तर आणखीही अधिक, असे अनेकजण आहेत की ज्यांचा ही पत्रे पाहून मोठा लाभ होईल.”

या निष्कर्षापर्यंत मला आणणारी एक घटना माझ्या स्वतःच्या अनुभवात घडली होती.

म्हैसूरच्या संविधान सभेच्या उद्घाटन समारंभात, मुख्यमंत्र्यांनी मला भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीत गांधीजींच्या योगदानाविषयी थोडक्यात बोलण्याची विनंती केली. ही विनंती अनपेक्षित होती; सविस्तर तयारीला वेळ नव्हता. म्हणून त्या क्षणी माझ्या मनात जे सर्वाधिक ठसले होते - गांधीजींविषयीची मनःपूर्वक कृतज्ञता - त्याचाच मी उच्चार केला. त्यांनी मला आणि माझ्या देशबांधवांना स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी जे अद्भुत कार्य केले, आणि तेही इतिहासात अद्वितीय अशा मार्गाने, त्याबद्दल मी बोललो.

माझे भाषण ऐकलेल्या एका इंग्रज गृहस्थाने नंतर मला शोधून काढले आणि आश्चर्याने ते म्हणाले, “तुम्ही गांधीजींच्या जीवनाचा एक नवा पैलू आमच्यासमोर मांडला. ते अत्यंत अध्यात्मिक वृत्तीचे व्यक्ती होते, हे मला कधीच माहीत नव्हते. आम्हांला इतकेच माहीत होते की ते एक कुशल राजकारणी होते; चरखा, कुटीरोद्योग आणि हरिजन-उद्धार यांचे पुरस्कर्ते होते. पण त्यांच्या अध्यात्मिक महानतेबद्दल आणि प्रेरणा व

शक्तीसाठी त्यांच्या पूर्णतः देवावर अवलंबून राहण्याबद्दल आम्ही कधी ऐकले नव्हते. आता मला जाणवते की ते केवळ एक राजकारणी नव्हते, ते अत्यंत उच्च कोटीचे संत होते."

"हो, ते खरोखरच संत होते," मी उत्तर दिले. "त्यांच्या त्या संतत्वामुळे, देवावरच्या संपूर्ण अवलंबित्वामुळेच ते आपली उद्दिष्टे साध्य करू शकले, आणि तीही ज्या अहिंसात्मक मार्गांवर त्यांचा इतका दृढ विश्वास होता, त्या मार्गाने."

या पाश्चिमात्य व्यक्तीच्या मनात गांधीजींबद्दलचा आदर अधिकच वृद्धिंगत झाला आणि त्यांच्या जीवनकार्याच्या आध्यात्मिक पायाबद्दल थोडेसे का होईना, समजल्यावर त्यांच्या अंतःकरणालाही ही गोष्ट स्पर्शून गेली असल्याचे मला जाणवले.

गांधीजी कोणत्याही ठरावीक धार्मिक तत्त्वप्रणालीत बसत नव्हते; परंतु देव त्यांच्या दृष्टीने एक विलक्षण, प्रचंड वास्तव होता. ते पूर्णतः देवावर अवलंबून राहत; आणि म्हणूनच ते त्या माध्यमाचे रूप धारण करू शकले, ज्यातून देवाची शक्ती प्रवाहित झाली आणि त्याचा हेतू साकार झाला.

गांधीजींनी एका युरोपीय स्त्रीला लिहिलेली ही एकशे एकोणतीस पत्रे, ज्यात वैयक्तिक, कौटुंबिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांचा ऊहापोह आहे, आपल्याला त्यांच्या जीवनातील आध्यात्मिक पैलूंचे सखोल दर्शन घडवतात. तिला "मुलगी" म्हणून स्वीकारल्यानंतर, ते तिच्यासाठी वेळ काढून ही स्नेहपूर्ण पत्रे लिहितात. या पत्रांत त्यांच्या अद्भुत व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडते - विनोदबुद्धी, सद्भावना आणि उदारता यांचे तेज त्यांतून झळकते; आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे, त्यांच्या संपूर्ण जीवनकार्याचा पाया हा देवावरील अढळ श्रद्धाच होता, हे स्पष्टपणे जाणवते. तीच श्रद्धा सर्व मानवांच्या आणि सर्व राष्ट्रांच्या जीवनाचा एकमेव अचल आधार आहे.

एका प्रसंगी, जेव्हा त्यांची "मुलगी" कठीण प्रसंगांना सामोरी जात होती, तेव्हा ते लिहितात -

"आपल्याला देवाच्या गूढ योजना कळत नाहीत. पण आपण जर त्याच्या अधीन झालो, तर तो आपल्याकडून अनेक गोष्टी करवून घेतो, कधी कधी आपल्या नकळतही. तू कधीही निराशेच्या खोल दरीत सापडू नकोस, हीच माझी मोठी इच्छा आहे; कारण त्या दरीत एक क्षण राहणे म्हणजे सुद्धा जिवंत देवावरील श्रद्धेचा अभाव."

पुन्हा बापू म्हणतात: "हे लक्षात ठेव की आपण जर त्याला तसे करू दिले, तर देव आपल्या सर्व चिंता आपल्या विशाल खांद्यांवर उचलून घेतो. हे तितकेच खरे आहे, जितके मी तुला हे लिहीत आहे, तितकेच ते खरे आहे. फक्त त्याचा मार्ग आपल्यासारखा नसतो; त्याचे खांदे आपल्या खांद्यांसारखे नसतात. पण त्यातच सारे सौंदर्य आहे."

माझ्या मते, या दोन उताऱ्यांत गांधीजींच्या गाढ श्रद्धेचा सारांश आहे आणि त्यांच्या विजयी जीवनाचे रहस्यही त्यांतच दडलेले आहे.

गांधीजींच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात प्रार्थनेला त्यांच्या दृष्टीने वाढते महत्त्व प्राप्त झाले. राजकीय स्वातंत्र्याच्या भारतीय आकांक्षांबद्दल ब्रिटिश सरकारची असंवेदनशील भूमिका, जनतेची निष्क्रियता, तसेच त्यांच्या अनेक मित्रांमध्ये आणि समर्थकांमध्ये त्यांच्या अहिंसात्मक पद्धतींबद्दल असलेला अपुरा विश्वास, या सर्व गोष्टींमुळे ते अनेकदा जवळजवळ निराशेच्या काठावर पोहोचत. अशा अत्यंत कठीण काळात ते देवाकडे मदतीसाठी आणि मार्गदर्शनासाठी वळत.

समूहप्रार्थना, पवित्र ग्रंथांतील वचन वाचणे, भजनगायन या सर्व गोष्टी त्यांच्या आश्रमजीवनाचा नियमित भाग झालेल्या होत्या. १९४२ मध्ये वर्धा येथील आश्रमातील सायंकाळच्या प्रार्थनेत सहभागी होण्याचा जो थरारक अनुभव मला आला, तो मी कधीही विसरू शकत नाही. ते प्रार्थना करत असताना जणू त्यांना काही दिव्य दर्शन होत आहे, असे भासत असे; आणि त्यांच्या त्या उत्कटतेचा प्रभाव इतर उपासकांवरही पडत असे.

आमच्यातील भारतीयांनी गांधीजींच्या तीव्र आध्यात्मिक शक्तीची दखल घेतल्यामुळे त्यांना "महात्मा" ही उपाधी लाभली. ही उपाधी जरी त्यांना रुचत नव्हती, तरी राष्ट्र म्हणून आपण व्यक्तिपूजेकडे झुकणारे आहो, याची त्यांना जाणीव असल्यामुळे त्यांनी ती सहन केली.

आपल्या या प्राचीन भूमीत इतरही अनेक महात्मे झाले आहेत; परंतु आपल्या माहितीप्रमाणे, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करणारे गांधीजी हे एकमेव महात्मा होते. मानवी स्वभावाचे सूक्ष्म ज्ञान असल्यामुळे, आधुनिक राजकीय जीवनातील ताणतणाव - ज्यात संशय, द्वेष, भीती आणि मत्सर यांचे प्राबल्य असते - पेलण्यासाठी केवळ मानवी साधने अपुरी आहेत हे त्यांनी ओळखले. म्हणूनच त्यांनी स्वतःला पूर्णपणे देवाच्या चरणी अर्पण केले आणि त्याच्याकडून आपल्या ध्येयपूर्तीसाठी आवश्यक शक्ती आणि प्रज्ञा प्राप्त केली.

गांधीजींना देवाचे पितृत्व आणि मानवतेचे बंधुत्व यांवर अढळ विश्वास होता; आणि म्हणूनच "सत्याग्रह" आणि अहिंसा यांच्या सामर्थ्यावर त्यांची अखंड श्रद्धा होती. या श्रद्धेने जगभरातील सद्भावनायुक्त लोकांच्या अंतःकरणात प्रतिसाद निर्माण केला.

भारताचे स्वातंत्र्य जेव्हा अहिंसात्मक मार्गाने प्राप्त झाले, तेव्हा संपूर्ण जगात तो एक अद्वितीय विजय म्हणून मान्य करण्यात आला. तो विजय गांधीजींचाही होता आणि "सत्याग्रह" या पद्धतीचाही होता.

ख्रिस्ती जगताने येशू ख्रिस्त (Jesus Christ) यांना 'शांतीचा अधिपती' म्हणून नेहमीच पूजिले; परंतु त्यांच्या प्रेमाच्या तत्त्वाला व्यवहारात अव्यवहार्य मानून अनेकदा या जगाने ते बाजूला ठेवले.

आता गांधीजींनी ख्रिस्ताच्या शांततेच्या संदेशाचे आव्हान स्वीकारले आणि आपल्या पद्धतीने त्यांनी एका अविश्वासू जगाला हे सिद्ध करून दाखवले की अहिंसेचे तत्त्व राजकीय संबंधांच्या क्षेत्रातही यशस्वीपणे आचरणात आणता येते.

गांधीजींच्या निधनानंतर भारत शोकमग्न झाला आणि संपूर्ण जगही भारताच्या दुःखात सहभागी झाले. प्रेम आणि सत्याचे पुरस्कर्ते गांधीजी, उपासनेसाठी जात असताना एका मारेकऱ्याच्या हातून मृत्यूमुखी पडले; पण देवाने त्यांना इतका काळ जिवंत ठेवले होते की त्यांनी सर्व मानवजातीसमोर हे साक्षीभावाने दाखवून दिले की प्रेम हे द्वेषापेक्षा अधिक शक्तिशाली आहे आणि सत्य हे असत्यापेक्षा अधिक टिकाऊ आहे.

या पुस्तकातील पत्रे, बहुतेक १९१७ ते १९३२ या काळात लिहिलेली, आपल्याला 'बापू' यांच्या प्रेरणा आणि आकांक्षा यांचा नव्याने परिचय करून देतात. त्या काळात ते आपल्या पद्धतीने सत्य आणि अहिंसेचे प्रयोग करत होते आणि सत्य व शांततेच्या देवावरील श्रद्धेमुळे स्वतःही "महात्मा" म्हणून घडत होते.

या पत्रांना प्रस्तावना लिहिण्याचा मान मला दिल्याबद्दल मी श्रीमती एस्थर मेनन यांचा ऋणी आहे. सत्य आणि शांततेची कदर करणाऱ्या सर्वांना मी ही पत्रे अर्पण करतो, विशेषतः पाश्चिमात्य देशांतील त्या वाचकांना, ज्यांच्यासाठी ही पत्रे त्यांच्या पूज्य, प्रिय आणि अनुसरणीय असलेल्या महान नझरेथकराची आठवण करून देतील.

मद्रास, जानेवारी १९५२

डी. एस. रामचंद्र राव

प्रस्तावना

गांधीजींनी लिहिलेली आणि आता त्यांच्या प्राप्तकर्त्या एस्थर मेनन यांनी जगासमोर ठेवलेली ही अनेक पत्रे स्वतःच बोलकी आहेत; परंतु त्यांची पार्श्वभूमी थोडक्यात दिल्यास त्यांची रसिकता आणि मूल्य अधिक वाढेल.

१९१६ साली, एस्थर फेअरिंग ही एक तरुण डॅनिश युवती, डॅनिश मिशनरी सोसायटीची कार्यकर्ती म्हणून दक्षिण भारतात आली. आगमनानंतर काही काळातच, तमिळ भाषा शिकत असताना आणि तिचे आधीच उत्कृष्ट असलेले इंग्रजी अधिक परिष्कृत करत असताना, ती माझ्यासोबत मद्रास येथे राहू लागली. त्यातून आमच्यातील मैत्रीची सुरुवात झाली, जी वर्षानुवर्षे अधिक दृढ होत गेली आणि आता तिने मला या पत्रांचा परिचय व्यापक आंतरराष्ट्रीय वर्तुळाला करून देण्याची जबाबदारी दिली आहे.

एस्थर फेअरिंग हिचे उच्च शैक्षणिक पात्रत्व लक्षात घेऊन, तिला डॅनिश मिशनच्या अंतर्गत मुलींच्या शिक्षणकार्याची जबाबदारी देण्याचा विचार होता. या कामासाठी तयारी म्हणून, मिशनच्या अधिकाऱ्यांनी तिला आणि तिच्या वरिष्ठ सहकाऱ्यांपैकी मिस ॲन मेरी पीटरसन यांना भारतातील काही नामांकित शैक्षणिक संस्थांना भेट देण्याची संधी दिली, जिथे विशेष प्रयोग चालू होते किंवा यशस्वी पद्धती वापरल्या जात होत्या.

याच काळात मो. क. गांधी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परतले होते आणि आपले उर्वरित आयुष्य देशसेवेसाठी अर्पण करण्याच्या हेतूने त्यांनी अहमदाबादजवळ साबरमती येथे आश्रम स्थापन केला होता. त्यांच्या आजूबाजूला सत्य आणि प्रेम यांवर आधारित सामूहिक जीवन उभारण्यासाठी तत्पर असलेल्या स्त्री-पुरुषांचा समूह तयार होऊ लागला होता.

पीटरसन आणि एस्थर फेअरिंगनी, ज्यांच्या शैक्षणिक ध्येयधोरणांचा गांधीजींच्या विचारांशी जवळचा संबंध होता आणि ज्या भारतातील शिक्षणाच्या परकीय स्वरूपाबद्दल असमाधानी होत्या, आपल्या दौऱ्यात साबरमती आश्रमाला भेट देणे स्वाभाविकच होते.

या संग्रहातील पहिले पत्र हे साबरमती भेटीनंतर एस्थर फेअरिंगने पाठवलेल्या आभारपत्राला गांधीजींनी पोस्टकार्ड दिलेले उत्तर आहे.

आश्रमात घालवलेले काही दिवस इतके प्रभावी ठरले की एस्थर आणि ॲन मेरी पीटरसन यांना खात्री पटली की दक्षिण भारतात त्यांनी चालवायची शाळा ही "राष्ट्रीय" शाळा असली पाहिजे, साबरमतीच्या धर्तीवर.

साधे जीवन, श्रमाची प्रतिष्ठा, प्रत्येक सदस्याने सामूहिक कार्यात सहभाग घेणे, आणि भारतीय संस्कृतीवर भर हे तिचे प्रमुख तत्त्व असावे; त्या काळातील बहुतांश सरकारी आणि मिशनरी शाळांप्रमाणे परकीय आणि "राष्ट्रविहीन" स्वरूपाचे नाही.

याच काही दिवसांत गांधीजी आणि एस्थर यांच्यात एक असा स्नेहबंध निर्माण झाला की जो पुढे "पिता-कन्या" या सुंदर आणि गाढ नात्यात परिवर्तित झाला. पुढे गांधीजींनी लिहिले होते, "इस्टर ही माझ्यासाठी जन्माने झालेल्या मुलीपेक्षाही अधिक आहे; कारण ती प्रेमाने आणि निवडीने माझी मुलगी झाली आहे."

१९१७ पासून किमान १९३५ पर्यंत भारतात असलेल्या लोकांना ठाऊक आहे की गांधीजींचे निकटचे मित्र म्हणून ओळखले जाणे एखाद्या परदेशी व्यक्तीसाठी काहीसे धोकादायक ठरू शकत होते. विशेषतः पहिल्या महायुद्धाच्या काळात आणि त्यानंतर लगेच, भारतातील ब्रिटिश सरकार त्यांच्या वाढत्या प्रभावाबद्दल साशंक होते आणि देशात "क्रांती" होण्याची त्यांना भीती वाटत होती.

ब्रिटिशेतर देशांतील सर्व परदेशी नागरिकांवर कडक नजर ठेवली जात होती; ते जर्मन सरकारचे एजंट तर नाहीत ना, किंवा भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीला चालना देत नाहीत ना, याबाबत संशय घेतला जात होता. कामगार संघटनांमध्ये रस असलेल्यांवर तर विशेष लक्ष ठेवले जाई. तसेच, ब्रिटनबाहेरील सर्व मिशनरी संस्थांना त्यांच्या सर्व कार्यकर्त्यांच्या वतीने ब्रिटिश सरकारप्रती निष्ठा राखण्याची आणि भारतीय राजकारणात हस्तक्षेप न करण्याची हमी द्यावी लागत असे.

या पार्श्वभूमीवर, दक्षिण हिंदुस्थानातील आणि डेन्मार्कमधील डॅनिश मिशनच्या अधिकाऱ्यांसाठी ही गोष्ट अत्यंत अस्वस्थ करणारी ठरली की त्यांच्या एका तरुण कार्यकर्तीचे "मिस्टर गांधी" यांच्याशी वैयक्तिक स्नेहसंबंध निर्माण झाले होते. काही काळासाठी एस्थर (इस्टर) फेअरिंगला साबरमतीला पुन्हा जाण्यास किंवा गांधीजींशी पत्रव्यवहार करण्यास मनाई करण्यात आली.

या पुस्तकातील अनेक पत्रांत तिच्या आणि मिशनमधील या संघर्षाचा उल्लेख आहे. त्या पत्रांतून गांधीजींचे प्रगल्भ सुज्ञपणा, संयम, इतरांच्या दृष्टिकोनाची जाण आणि अखेरीस सत्य व विवेक यांच्या विजयावरील त्यांचा विश्वास स्पष्टपणे दिसून येतो.

स्वभावतः तडक निर्णय घेण्याकडे झुकणाऱ्या या तरुणीला गांधीजी वारंवार संयम, प्रतीक्षा आणि आपल्या अंतरात्म्याच्या मर्यादेत राहून मिशनप्रती निष्ठा राखण्याचा सल्ला देतात. तसेच देवाच्या मार्गदर्शनाचा सतत शोध घेण्याकरिता ते तिला सांगतात.

दरम्यान, कु. पीटरसननी डॅनिश मिशनशी आपला संबंध तोडला; कारण त्यांना आणि एस्थरला अभिप्रेत असलेली आश्रमशाळा कोणत्याही संघटित मिशनच्या चौकटीत उभारणे अशक्य आहे, हे स्पष्ट झाले होते. आपल्या वरिष्ठ सहकाऱ्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवून एस्थर फेअरिंगनेही डॅनिश मिशनमधून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला, जरी त्या कठीण काळात मिशनमधील अनेक सदस्य तिच्याशी संयमाने आणि प्रेमाने वागणूक देत होते.

तिच्या या निर्णयामुळे ती अखेरीस साबरमतीला परत जाऊन आश्रमातील एक सदस्य म्हणून राहू शकली.

समुदायातील या नव्या तरुण सदस्याबद्दल, जी परदेशी असल्यामुळे काही प्रमाणात अडचणीत होती आणि आध्यात्मिक जीवनात अजून अपरिपक्व असल्याचे बापूंना स्पष्टपणे जाणवत होते—"बापू" (वडील) यांची कोमल काळजी या दीर्घ पत्रमालेतून दिसून येते. साबरमतीपासून दूर असताना, जेव्हा जेव्हा त्यांच्या कामानिमित्त ते प्रवास करत होते, तेव्हा ते तिला ही पत्रे लिहीत असत.

दुर्दैवाने, आश्रमातील काहीशा कडक जीवनपद्धतीचा ताण एस्थर फेअरिंग यांच्या प्रकृतीला सहन झाला नाही. काही काळानंतर त्या दक्षिण भारतात परतल्या आणि पुढे डेन्मार्कला परत जाण्याची तयारी करू लागल्या. एका तरुण भारतीय डॉक्टरशी त्यांचा साखरपुडा झाला - ज्यामुळे त्यांना मोठा आनंद झाला - परंतु त्याचबरोबर पूर्वीचे मित्र असलेल्या अनेक लोकांच्या गैरसमजुती, कठोर टीका आणि अगदी वैरभावनाही त्यांना सहन करावी लागली. अशा वेळी बापूजींची शहाणी, समजूतदार पत्रे त्यांना अत्यंत दिलासा देणारी ठरली।

काही काळ युरोपमध्ये घालवल्यानंतर, एस्थर मेनन आणि त्यांचे पती पुन्हा भारतात परतले आणि पुढील काही वर्षे त्यांनी ॲन मेरी पीटरसन यांना शाळा आणि आश्रमाच्या कार्यात मदत केली. हे कार्य अत्यंत कठीण होते. भारतीय राष्ट्रीय आकांक्षा आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यातील तणाव दिवसेंदिवस वाढत

असल्यामुळे, "राष्ट्रीय" तत्त्वांवर चालणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेकडे सरकार तसेच मिशनरी समाज संशयाने पाहत असत.

आजच्या स्वातंत्र्योत्तर आनंददायी काळात त्या दिवसांतील अडचणी किती दूरच्या आणि अवास्तव वाटतात! पण त्या काळात त्या अत्यंत वास्तविक होत्या. ॲन मेरी पीटरसन, एस्थर आणि ई. के. मेनन यांसारख्या धाडसी कार्यकर्त्यांसाठी, तसेच दुसऱ्या बाजूला दीर्घकाळ ताण सहन करणाऱ्या आणि साशंक असलेल्या अधिकाऱ्यांसाठीही.

दुसऱ्या कन्येच्या जन्मानंतर मेनन दांपत्य इंग्लंडला गेले आणि सुमारे आठ वर्षे त्यांनी बर्मिंगहॅमजवळील सेल्ली ओक येथे वास्तव्य केले. तेथे वुडब्रूक क्वेकर स्टडी सेंटर (Woodbrooke Quaker Study Centre) या केंद्राभोवती फुललेल्या समृद्ध आंतरराष्ट्रीय जीवनात त्या सहभागी झाल्या.

याच ठिकाणी मो. क. गांधी यांनी गोलमेज परिषदेकरिता (Round Table Conference) इंग्लंडला भेट दिली असता, आपल्या "प्रिय मुली"शी पुन्हा भेट घेतली आणि तिच्या दोन लहान मुली - नॅन आणि तंगाई - यांच्यासोबत सहवासाचा आनंद लुटला.

हिंदुस्थानात परतल्यानंतर गांधीजींना अटक करण्यात आली आणि त्यांना पुण्याजवळील येरवडा मध्यवर्ती कारागृहात दोन वर्षे नजरकैदेत ठेवण्यात आले. तरीसुद्धा त्यांची प्रेमळ पत्रे येणे थांबले नव्हते. मुलांनाही त्यांच्या प्रेमळ "आजोबा"कडून आनंददायी छोट्या चिठ्ठ्या येत असत, आणि आता ती मुलेही त्यांना उत्तर लिहिण्याइतकी मोठी झाली होती.

मेनन कुटुंब भारतात परतल्यावर त्यांना विभक्त कौटुंबिक जीवनाचा वेदनादायक अनुभव घ्यावा लागला. लहान मुलींच्या आरोग्याच्या दृष्टीने - त्या नाजूक प्रकृतीच्या होत्या आणि डेन्मार्क व इंग्लंडमधील आठ वर्षांच्या वास्तव्यामुळे दक्षिण भारतातील उष्णतेला सरावलेल्या नव्हत्या - एस्थरला पलनी पर्वतरांगांतील कोडाईकॅनाल येथे राहावे लागले.

या परिस्थितीत उद्भवणाऱ्या समस्यांबद्दल गांधीजींनी किती संवेदनशीलतेने सहानुभूती दर्शवली आणि त्यांचे मार्गदर्शन किती समंजस व व्यावहारिक होते, हे या पत्रांतून स्पष्ट दिसते.

या छोट्याशा पुस्तकातील पत्रांचे पूर्ण मूल्यमापन त्या वाचकांनाच करता येईल, ज्यांना गांधीजींचे जीवन आधीपासून माहीत आहे किंवा जे आता त्याची ओळख करून घेतील. कारण तेव्हाच त्यांच्या जीवनाची विलक्षण परिपूर्णता लक्षात येऊ शकेल.

साबरमती आश्रमातील सामुदायिक जीवनाची स्थापना आणि सातत्यपूर्ण मार्गदर्शन; निळीच्या (indigo) मजुरांच्या जीवनस्थितीचा संयमाने केलेला अभ्यास; अस्पृश्यतेच्या अभिशापाचे निर्मूलन आणि भारतातील बहिष्कृत कोट्यवधी लोकांना राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी केलेले अथक प्रयत्न; विविध सामाजिक दोषांविरुद्ध चालवलेल्या चळवळी; चरख्याचा सातत्याने केलेला प्रसार; प्रचंड पत्रव्यवहार; सतत भेट देणाऱ्या लोकांची वर्दळ; आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे देशाच्या राजकीय व आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी केलेले दीर्घ, कष्टदायक आणि अखंड परिश्रम, ज्यात कारावास, ब्रिटिश सत्ताधाऱ्यांशी चर्चा, तसेच दीनदुबळ्यांच्या दुःखात पूर्ण सहभाग दर्शवण्यासाठी किंवा स्वतःला अधिक शुद्ध साधन बनवण्यासाठी केलेले उपवास, अशा या विलक्षण व्यक्तिमत्त्वाच्या कार्यांची यादी अंतहीन आहे.

तरीसुद्धा, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाच्या असंख्य कार्यांनी व्यापलेल्या या जीवनात गांधीजी व्यक्तीचे महत्त्व कधीही विसरले नाही. या पुस्तकातील पत्रे याचे प्रभावी आणि हृदयस्पर्शी साक्षीदार आहेत.

ही पत्रे त्यांच्या मनाच्या सूक्ष्म संवेदनशीलतेचे आणि उदारतेचेही द्योतक आहेत. जिला ते "मुलगी" म्हणतात, तिच्यावर प्रभाव टाकून तिला भारतातील परकीय सत्तेविरुद्ध भडकवण्याचा कोणताही प्रयत्न त्यात नाही; स्वतःचे गौरवगान किंवा आत्मदया नाही; कटुता किंवा द्वेष नाही.

उलटपक्षी, डी. एस रामचंद्रराव यांनी प्रस्तावनेत नमूद केल्याप्रमाणे, या पत्रांतून बापूच्या संपूर्ण जीवनकार्याच्या प्रेरणास्त्रोतांचे दर्शन घडते - सत्य आणि प्रेम यांवरील त्यांची अखंड निष्ठा, आणि देवाच्या इच्छेला केलेले त्यांचे संपूर्ण समर्पण.

— ॲलिस एम. बर्न्स

टीप : संपादकांनी दिलेल्या अनेक स्पष्टीकरणात्मक तळटीपा प्रामुख्याने भारतीय परिस्थिती आणि व्यक्तींबद्दल अपरिचित असलेल्या परदेशी वाचकांच्या सोयीसाठी आहेत. ज्यांना त्या अनावश्यक वाटतील, त्यांनी ही गोष्ट लक्षात ठेवावी.

विषयसूचीतील पुढील विभाग

हरिजन मंदिरप्रवेश

राजीनामा

भारतावर प्रेम करणे

(पुढील शीर्षके अनुक्रमे दिली आहेत.)

मुलांसाठी पत्रे

१. **“शेळ्या आणि फुले”**

२. **“पक्षी, मांजरी आणि पिल्ले”**

३. **“मोठी युद्धे आणि लहान युद्धे”**

४. **“अंकल चार्लीच्या वाईट सवयी”**

५. **“तुम्ही दोघी आनंदात आहात अशी आशा”**

६. **आरोग्यविषयक सूचना**

७. **“सुवर्ण नियम”**

८. **“नवा चरखा”**

९. **एका डॉक्टरची मुलगी**

१०. **“वयाने आणि शहाणपणाने वाढत आहात”**

११. **“मी तुम्हाला कधीच विसरू शकत नाही”**

१२. **“तुमची श्रद्धा वाढो”**

१

“कुटुंबातील सदस्य”

प्रिय एस्थर,

मुंबईहून तुझी चिठ्ठी मिळाल्याने मला अत्यंत आनंद झाला. तुम्हा दोघींची आम्हांला खूप उणीव जाणवते, याची खात्री बाळग. तुम्ही आमच्यासाठी पाहुण्या नव्हत्या; आमच्या कुटुंबातील तुम्ही सदस्य झाल्या होता. मिस पीटरसन आता पूर्णपणे बऱ्या झाल्या असतील, अशी आशा आहे. काल मी काही पत्रे तुझ्या पत्त्यावर परत पाठवली होती आणि आजही तसेच करतो आहे.

तुम्हा दोघींना नम्र शुभेच्छा।

तुमचा,

मो. क. गांधी

अहमदाबाद

११ जानेवारी १९१७

२

“आश्रमातील शांतता”

अहमदाबाद

१५ जानेवारी १९१७

प्रिय एस्थर,

तुझे सुंदर पत्र मिळाल्याने मला आनंद झाला, आणि मिस पीटरसन यांची सर्दी पूर्णपणे बरी झाली, हे ऐकूनही समाधान वाटले.

तुम्हाला आश्रमात शांतता लाभली, याचा मला आनंद आहे। हो, आम्ही तुम्हा दोघींना कुटुंबातील सदस्यच मानतो. तुम्हाला जेव्हा इच्छा होईल आणि शक्य होईल तेव्हा तुम्ही इथे येऊ शकता.

रामदास हा उदात्त स्वभावाचा मुलगा आहे. तो दक्षिण आफ्रिकेला जाणार आहे. मला खात्री आहे की तो तिथे आपले कर्तव्य उत्तमरीत्या पार पाडेल. त्यासाठी तो येथे छापखान्यात प्रशिक्षण घेत आहे.

तुझ्याविषयी मला इतके कळले आहे की तू आपल्या अभ्यासात पूर्ण मन लावशील आणि लवकरच तुला आवश्यक तेवढे तमिळ तू बोलू लागशील.

तू आश्रमातील नियम (साबरमती येथील आश्रमातील सदस्यांसाठी तयार केलेले नियम.) जितका काळ ठेवू इच्छितेस तितका ठेव. ते परत पाठवण्याची घाई नाही।

आदरपूर्वक शुभेच्छा.

तुझा,

गांधी

३

"पोलाक कुटुंबाच्या हिताची काळजी"

अहमदाबाद

२० मार्च १९१७

प्रिय एस्थर,

माझी एक इंग्रजी मैत्रीण आहे आणि तिच्या बहिणीची मुले उन्हाळ्यात एखाद्या डोंगराळ ठिकाणी राहणार आहेत. तूही अशाच ठिकाणी जाणार आहेस. जर त्या तुझ्याच ठिकाणी आल्या, तर तू त्यांना सहवास देऊ शकशील काय?

त्या आपला खर्च स्वतः नक्कीच उचलतील; त्यांना केवळ चांगला सहवास हवा आहे, आणि म्हणूनच मला तुझी आठवण झाली।

तू मदत करू शकत असशील, तर कृपया तू कुठे जाणार आहेस, कधी जाणार आहेस, कुठे राहणार आहेस, आणि त्या तुझ्याच ठिकाणी राहू शकतील काय हे कळव. तसेच तेथील खर्चाचा अंदाजही सांग.

तुला पोलाक यांची माहिती आहेच. ही स्त्री म्हणजे त्यांची मेहुणी आहे. ते हिंदुस्थानात नवीन आहेत.

आमच्याकडून तुला खूप प्रेम.

तुझा,

गांधी

४

"पोलाक कुटुंबाविषयी"

अहमदाबाद

३१ मार्च १९१७

प्रिय इस्थर,

मी तुला मिसेस पोलाक यांच्या बहिणीच्या कामासाठी बरेच कष्ट देत आहे. पण तू मला भाऊ मानण्याचा मान दिला आहेस. आणि माझी सवय अशी आहे की मी जवळच्या आणि प्रिय व्यक्तींना जास्तच काम देत असतो.

एकदा हा निर्णय घेतल्यावर, तुला हा त्रास सहन करावा लागेल.

मिस ग्रॅहम कदाचित ताबडतोब ऊटीला जाऊ शकतील. त्यांनी आणि तरुण पोलाकने लवकरात लवकर डोंगराळ ठिकाणी जाणे आवश्यक आहे.

मी एप्रिलमध्ये मद्रासला येऊ शकेन असे वाटत नाही. यावर्षी आलोच, तर तुम्ही डोंगरावरून परत आल्यानंतरच येईन.

तुला आणि कु. पीटरसन यांना आमच्याकडून प्रेम.

तुझा,

गांधी

५

“बापू”

मोतीहारी, चंपारण

१५ एप्रिल १९१७

प्रिय एस्थर,

माझ्या मागोमाग तुझे गोड पत्र इथे आले आहे. मी सध्या हिमालयाच्या पायथ्याशी आहे. इथे निळीच्या मळ्यांवर काम करणाऱ्या मजुरांची परिस्थिती अभ्यासत आहे. माझे काम अत्यंत कठीण आहे. पण देवावर माझा विश्वास आहे.

आपण आपले कार्य करायचे आणि मग चिंता न करता सर्व काही त्याच्यावर सोपवायचे.

मिस ग्रॅहमबद्दल काळजी करू नकोस. त्यांची ऊटी येथे व्यवस्था झाली आहे.

तुला हवे असल्यास तू मला “बापू” म्हणू शकतेस। त्याचा अर्थ “पिता वा वडील” असा आहे. आश्रमात हा शब्द प्रेमाचे संबोधन म्हणून वापरला जातो.

तुझ्या स्नेहाला मी फार महत्त्व देतो.

तुझा,

बापू

६

“मला कारावास होणार आहे”

मोतीहारी

१७ एप्रिल १९१७

प्रिय एस्थर,

तुला कळावे म्हणून सांगतो की मला कारावास होण्याची शक्यता आहे. मी येथे मजुरांच्या तक्रारी दूर करण्यासाठी आलो आहे, पण अधिकाऱ्यांना माझी उपस्थिती नको आहे. यामुळे मला अटक होणार आहे.

आश्रमातील संबंधित व्यक्तीकडून काही कागदपत्रे मागव. त्यातून तुला सर्व माहिती मिळेल.

आपल्या अंतरात्म्याच्या हाकेसाठी कारावास भोगण्याची वेळ आली, याचा मला आनंदच होतो.

तुझा,

बापू

७

“तुझ्या हातात प्रार्थना करण्याशिवाय दुसरे काहीही नाही.”

मोतीहारी, चंपारण

२ मे १९१७

प्रिय एस्थर,

तुझे पत्र मिळाले। ‘धन्यवाद’ म्हणणे केवळ औपचारिक ठरेल; कारण तुझी भावना अधिक खोल आहे.

येथील अनुभव मला मोठा आनंद देतात, पण इथले दुःख पाहून मनाला वेदना होतात. तुलाही इथे असण्याची इच्छा असेल, हे मला ठाऊक आहे. पण तुझ्यासाठी वेगळे कार्य निश्चित झाले आहे.

दूर असलेल्यांसाठी तू फक्त प्रार्थना करू शकतेस. आणि ती तू मनापासून करते आहेस.

(यानंतर त्यांनी आरोग्यविषयक उपवासाचे मार्गदर्शन दिले आहे.)

तुझा,

बापू

८

"प्रेमाचा नियम"

नडियाद,

११ मे १९१७ (संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये इथे वर्ष १९१८ ऐवजी १९१७ अशी नोंद आहे. व त्या तारखेअंतर्गत हे पत्र तिथे टाकण्यात आले आहे.)

चि. एस्थर,

तुझे पत्र मिळाले. ख्रिसमसच्या सुट्टीत तू आश्रमात येशील याची मी, आम्ही सर्वजण आतुरतेने वाट पाहू. तोपर्यंत आश्रमाच्या मुख्य इमारती तयार झालेल्या असतील आणि हवाही रमणीय असेल.

मला आशा आहे की तू व्हाइसरॉयला लिहिलेले माझे पत्र वाचले असशील आणि तसेच मि. पी.ला मी दिलेले उत्तरही वाचले असशील. त्यांत सरकारविषयीचे माझे विचार आणि जीवनाचे तत्त्वज्ञान अगदी थोडक्यात मांडले आहे. व्हाइसरॉयला लिहिलेल्या पत्रात प्रेम आणि दुःख सहन करण्याच्या नियमाकडे मी ज्या दृष्टीने पाहतो, ती सर्वांत प्रभावी रीतीने व्यक्त झाली आहे.

निष्क्रिय प्रतिकार या कल्पनेचे अत्यंत प्राथमिक स्वरूप व्यक्त करतो. खरे तर हा शब्दप्रयोग मला आवडत नाही. आणि दुर्बलांचे हत्यार या अर्थाने त्याची कल्पना केली, तर तो प्रेमाच्या नियमाचे पूर्णपणे चुकीचे स्वरूप दाखवतो. **प्रेम हे सामर्थ्याची तलवार आहे.** जेथे भीतीचा पूर्ण अभाव असतो, तेथेच प्रेम सर्वांत मुक्तपणे प्रवाहित होते. ज्यांच्यावर आपण प्रेम करतो त्यांच्याकडून मिळणारी शिक्षा आत्म्याला जणू अमृतासारखे वाटतात.

तुझ्या यकृताच्या तक्रारीसाठी तू पूर्ण उपवास करून पाहशील काय?

तू भरपूर उकळलेले पाणी पिऊ शकतेस; आणि ते पुरेसे वाटले नाही तर पाण्यात मिसळून संत्र्याचा रस पिऊ शकतेस. अशक्तपणा किंवा चक्कर येत असल्यास अंथरुणावर पडून राहा. त्याहून चांगले म्हणजे थंड पाण्याने कटिस्नान घे - म्हणजे पाण्याच्या टबमध्ये बसायचे, पण पाय आणि शरीराचा वरचा भाग पाण्याबाहेर ठेवायचा. तो अत्यंत स्फूर्तिदायक असतो.

यकृताच्या विकारांवर उपवासासारखा दुसरा उपाय नाही.

तुझा,

बापू

९

“या प्रेमास मला पात्र ठरू दे”

बेतिया

१३ मे १९१७

प्रिय एस्थर,

मला पत्र लिहिल्याबद्दल माफी मागू नकोस. तुझी पत्रे मला नेहमीच आनंद देतात.

मिशनमधील काम मनःपूर्वक पार पाडणे तुझे कर्तव्य आहे. तुला जेव्हा सुट्टी देतील तेव्हा वा तुला जेव्हा अधिक व्यापकपणे मानवसेवा करण्याची आवश्यकता स्पष्टपणे जाणवेल तेव्हाच आश्रमात ये.

येथे आम्ही शिक्षणाचा एक नवा प्रयोग करत आहो. तू आल्यावर तुला तो आवडेल, अशी खात्री आहे.

येथील कामामुळे मला दिवसेंदिवस अधिक आनंद मिळतो आहे.

गरीब रयत फक्त माझ्याभोवती बसून आनंदित होते आणि त्यांना वाटते की मी योग्य निर्णय घेईन,त्यांनी माझ्यावर असा विश्वास ठेवलेला आहे. मला फक्त एवढीच आशा आहे की मी या सर्व प्रेमासाठी पात्र आहे. मी नेहमी शेतकऱ्यांना भेटतो आणि त्यांच्या न्यायाच्या भावना जागृत करून रयतींसाठी न्याय मिळवण्याच्या प्रयत्नात निराश होत नाही. ते अनेक वर्षांपासून दडपणाखाली कुरकुरत आहेत. मी माझ्या प्रतिनिधित्वाची शासनाला दिलेली एक प्रत तुला पाठवीन. त्यातील काही मुद्दे तुला समजले नाहीत, तर कृपया विचारायला अजिबात संकोच करू नकोस.

सप्रेम तुझा,

बापू

१०

"प्रार्थनेला उत्तर"

बेतिया,

१९ मे १९१७

मत्प्रिय एस्थर,

तुझे पत्र मनापासून छान आहे. सध्या मला ५० रुपयांची खरोखर गरज नाही. आम्ही सध्या आवश्यकतेपेक्षा जास्त पैशांनी सुसज्ज आहो. जर तुला हवे असल्यास, तुला ते कोणत्याही अन्य कारणासाठी वापरायचे नसतील, तर ते आश्रमाला आपत्कालीन निधीसाठी पाठवू शकतेस. आश्रमालाही सध्या पैशांची गरज नाही.

तुला कदाचित आश्चर्य वाटेल की माझ्या कार्यासाठी आलेली सर्व आर्थिक मदत प्रार्थनेच्या उत्तराद्वारेच करण्यात आली आहे. मी मागितलेले नाही, म्हणजे मी घेतलेल्या मोहिमांसाठी मागणे केले नाही. पण ही एक लांब कथा आहे ज्यात मी आता जात नाही. येथे काम नेहमीप्रमाणे सुरू आहे.

कृपया कु. पीटरसन यांना मी आठवण केली म्हणून सांग आणि सांग की की मी अजूनही त्यांनी वचन दिलेल्या लांब पत्राची वाट पाहतो आहे.

सप्रेम तुझा,

बापू

११

“सरकार प्रामुख्याने दबावाखालीच हालचाल करते”

बेतिया,

२६ मे १९१७

मत्प्रिय एस्थर,

तुझे पत्र इतके छान आहे की मी ते पोलाक यांना वाचण्यासाठी पाठवत आहे, आणि ते नंतर अहमदाबादला पुढे पाठवतील. मला आशा आहे की तुला माझा हा उपक्रम नकोसा वाटणार नाही.

जे नीळीचे पीक घेत नाही, तेही बेकायदेशीर लाभ मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे ते रयतेला कमी मजूरी किंवा काही वेळा एकदम मोफत काम करण्यास भाग पाडतात आणि भाड्याशिवाय अतिरिक्त पैसेही आकारतात. हो, त्यांची स्थिती गुलामांपेक्षा फार वेगळी नाही.

मी तुला पाठवलेली इतर कागदपत्रे या प्रश्नावर अधिक प्रकाश टाकतील. मला म्हणावे लागेल की फक्त शेतकऱ्यांनाच दोष देणे चुकीचे ठरेल. शेतकरी इंग्रज आहेत, पण हिंदुस्थानी जमीनदार त्यापेक्षा कमी वाईट नाहीत; काही जण खूपच वाईट आहेत.

निश्चितच, सार्वजनिक व्यक्तींच्या अज्ञानामुळेच इतक्या वर्षांपासून ही दुरुस्ती होऊ शकलेली नाही. सरकार प्रामुख्याने दबावाखालीच हालचाल करते.

तुझ्याकरिता नक्कीच तमिळ भाषा इतर भाषांपेक्षा महत्त्वाची आहे. पण तुला देवनागरी लिपी शिकणे खूप उपयुक्त ठरेल. ती सोपी आहे आणि जगातील सर्वात परिपूर्ण लिपी आहे, कारण प्रत्येक अक्षर फक्त एका ध्वनीचे प्रतिनिधित्व करते आणि जवळजवळ सर्व ध्वनी तिच्यातून व्यक्त होतात.

तुझा,

बापू

१२

हिंदुस्थानात युरोपीय

बेतिया,

९ जून १९१७

मत्प्रिय एस्थर,

तुला पाठवलेल्या कागदपत्रांवरून तुला समजलेच असेल की, मी रांचीला गेलो होतो; तिथून कालच परतल्यावर मला तुझी पत्रे मिळाली.

तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर देणे कठीण आहे. युरोपियन लोकांच्या हालचालींचा एकूण परिणाम हिंदुस्थानकरिता हितकारक झालेला नाही. हिंदुस्थानात आलेल्या युरोपियन लोकांच्या मोठ्या समूहाने पूर्वेकडील लोकांवर स्वतःचे सद्गुण बिंबवण्याऐवजी, उलट पूर्वेकडील दुर्गुणांचाच स्वीकार केला आहे. वेगळे घडणे शक्यच नव्हते. धर्माचा त्यांच्यावर काही खोलवर किंवा कायमस्वरूपी प्रभाव पडलेला नाही, हे आपल्याला सध्याच्या युद्धातूनही दिसून येते. माझे असे मत आहे की, आधुनिक संस्कृती ही निश्चितपणे ख्रिश्चन मूल्यांच्या विरोधी आहे. आणि युरोपियन लोक हिंदुस्थानात जी संस्कृती घेऊन आले आहेत, ती तीच आधुनिक संस्कृती आहे; येशूचे जीवन नाही. तू आणि तुझ्यासारखे काही मोजके लोक त्या जीवनाचे प्रतिनिधित्व करण्याचा प्रयत्न करत आहात. त्याचा या भूमीवर नक्कीच प्रभाव पडणार आहे. पण त्याला वेळ लागेल. "ईश्वराची चक्की हळू फिरते" (न्याय मिळण्यास वेळ लागतो). तुझ्या डोळ्यांसमोर दिसणाऱ्या वाईट गोष्टींचा तुझ्यावर किंवा तुझ्यासारख्या लोकांवर परिणाम होत नाही. तुम्ही त्या गोष्टींच्या मुळाशी जाता, त्यातील चांगला अंश शोधून काढता आणि तो स्वतःच्या आचरणात आणता. अशा प्रकारे एक उत्तम मिलाफ साधला जातो. मला याच पद्धतीची परस्पर देवाणघेवाण अपेक्षित आहे. म्हणूनच, मी तुझ्या आश्रमातील भेटीचे स्वागत केले; ज्याप्रमाणे मी अशा अनेक युरोपियन मित्रांच्या भेटींचे स्वागत करतो जे आपल्या सर्वोत्तम परंपरांशी एकनिष्ठ आहेत आणि या भूमीकडून मिळणाऱ्या सर्वोत्तम गोष्टींचा स्वीकार करण्याइतके विशाल मनाचे आहेत. माझे म्हणणे तुला स्पष्ट झाले का? कृपया यावर माझ्याशी अधिक आणि मोकळेपणाने चर्चा कर.

सरकार जी समिती नेमणार आहे, त्यात माझा समावेश होण्याची शक्यता आहे. मी सध्या एक सर्वसाधारण टिपण तयार करत आहे, ज्यामध्ये रांचीच्या भेटीचा तपशील असेल. मी तिथे गेलो, ही चांगली गोष्ट झाली.

श्रीमती गांधी आणि देवदास सध्या इथे आहेत आणि पोलाकही आहेत. जर मला अटक झाली असती, तर श्रीमती गांधी आणि देवदास यांनी गरीब रयतेमध्ये काम केले असते आणि त्यांना संघर्षासाठी धीर दिला असता. तू लवकरात लवकर श्रीमती गांधींना भेटावेस, अशी माझी तीव्र इच्छा आहे.

मी कामाचा अतिरेक करून स्वतःला संपवत आहे, असा विचार कृपा करून करू नकोस

आम्हा सर्वांकडून प्रेम.

तुझा,

बापू

१३

"द्वेषाच्या वातावरणात प्रेमाचे जीवन"

मोतिहारी,

११ जून १९१७

मी इथे एक दिवसाकरिता आलो आहे. स्टेशनकडे जात असताना मला तुझी पुस्तिका (*१ करिंथकरांस, अध्याय १३*) मिळाली. त्यामुळे दक्षिण आफ्रिकेत अनेक वर्षांपूर्वी घालवलेल्या माझ्या काही अत्यंत आनंददायी क्षणांची मला आठवण झाली. काही वर्षांपूर्वी काही अत्यंत प्रिय ख्रिस्ती मित्रांच्या सहवासात असताना मी ही पुस्तिका वाचली होती. आज ती पुन्हा वाचली आणि, अशा पवित्र ग्रंथाविषयी असे म्हणणे योग्य असेल तर, यावेळी तिचे मोल मला अधिक चांगल्या प्रकारे जाणवले.

माझ्यासाठी सत्य आणि प्रेम हे एकमेकांच्या ठिकाणी वापरता येणारे शब्द आहेत. तुला कदाचित माहीत नसेल की *passive resistance* साठी गुजराती शब्दप्रयोग **सत्यशक्ती** असा आहे. मी त्याची निरनिराळ्या प्रकारे व्याख्या केली आहे - सत्यशक्ती, प्रेमशक्ती किंवा आत्मशक्ती अशी. पण खरे पाहता शब्दांना काहीच महत्त्व नाही. आपण काय केले पाहिजे, तर सर्वत्र दिसणाऱ्या द्वेषाच्या वातावरणातही आपण प्रेमाचे जीवन जगलो पाहिजे. आणि त्याच्या पूर्ण परिणामकारकतेविषयी अजिंक्य श्रद्धा असल्याशिवाय आपण तसे करू शकत नाही.

मीराबाई नावाची एक महान राणी दोन-तीनशे वर्षांपूर्वी होऊन गेली. तिने आपल्या पतीचा आणि सर्वस्वाचा त्याग केला आणि पूर्ण प्रेमाचे जीवन जगली. शेवटी तिचा पतीही तिचा भक्त झाला. तिने रचलेली काही सुंदर भजने आश्रमात आम्ही नेहमी म्हणतो. तू आश्रमात येशील तेव्हा तुला ती ऐकायला मिळतील आणि यापैकी एखादे भजन तूही पुढे म्हणशील.

या अमूल्य भेटीबद्दल धन्यवाद. या ग्रंथात अंतर्भूत असलेल्या विचारांची मला गरज आहे.

सप्रेम तुझा,

बापू

पुनश्च : ड्रमंड यांनी सांगितलेला उपाय म्हणून मी तीन महिने दररोज प्रेमावरील वचने वाचून अमलात आणणार आहे. (*The Greatest Thing in the World* — हेन्री ड्रमंड.) Motihari

१४

"सत्य आणि प्रेम सर्वांवर विजय मिळवतात"

मोतीहारी,

१७ जून १९१७

प्रिय एस्थर,

मी चार दिवसांसाठी अहमदाबादला जात आहे. जास्तीत जास्त २८ तारखेपर्यंत परत येईन. माझ्याजवळ काय आहे याबद्दल कोणतेही गुपित नाही आणि तुला त्याविषयी विचारण्याचा पूर्ण अधिकार आहे.

सत्य आणि प्रेम यांच्यावरील माझी श्रद्धा, ज्या वस्तुस्थितीच्या आधारावर मी तुला हे पत्र लिहीत आहे तितकीच सजीव आणि दृढ आहे. माझ्यासाठी सत्य आणि प्रेम हे परस्परविनिमयाने वापरता येणारे शब्द आहेत. **सत्य आणि प्रेम सर्वांवर विजय मिळवतात.**

तुझा,

बापू

१५

“आंतरिक विकास”

मोतीहारी

३० जून १९१७

प्रिय एस्थर,

तुझी दोन्ही पत्रे माझ्यासमोर आहेत. २८ तारखेला मी अहमदाबादहून परतलो. तिथे माझा वेळ छान गेला.

शहरातील जीवन मला नेहमीच उत्साहभंग करणारे वाटले आहे; खेड्यातील जीवन मात्र मुक्त, स्फूर्तिदायक आणि ईश्वरमय आहे.

“ईश्वराने आपल्याला इतक्या देणग्या, शक्ती आणि कौशल्ये शोध लावण्यासाठी दिली असतील, तर त्यांचा उपयोग आपण करायचा नाही काय?” हा प्रश्न तू विचारला आहेस. हाच प्रश्न मी स्वतःला विचारला आहे आणि हजारो लोक नेहमी हा प्रश्न विचारत असतात. माझे नम्र मत असे आहे की नैतिक उन्नतीच्या शक्यता इतक्याच सामर्थ्यवान मोहांचा सामना करण्यासाठी ईश्वराने ते आपल्या मार्गात ठेवले आहेत. आपल्या शोधक बुद्धीचा उपयोग आपण अंतःविकासासाठी करू शकतो किंवा बाह्य भोगविलासासाठीही करू शकतो.

उदाहरणार्थ, हिमालयातून कोसळणाऱ्या धबधब्यांचा उपयोग करून घेण्यासाठी मी माझ्या प्रतिभेचा उपयोग करू शकतो; पण त्यामुळे मानवजातीच्या भोगविलासाची साधनेच मी अधिक वाढवीन. त्याऐवजी माझ्या अंतःकरणात असलेल्या हिमालयातून कोसळणाऱ्या धबधब्यांना नियंत्रित करणारे नियम शोधून काढण्यासाठी मी माझ्या प्रतिभेचा उपयोग करू शकतो; असे केल्याने शाश्वत आनंदात भर घालून मी स्वतःची आणि मानवजातीची सेवा करीन.

आपल्याला आपल्या सर्व प्रतिभांचा उपयोग केवळ आंतरिक विकासासाठीच करायचा आहे, आणि हा विकास केवळ आत्मसंयमातूनच साध्य होऊ शकतो. याची असंख्य उदाहरणे तू स्वतः शोधून काढू शकशील.

कृपया माझा नमस्कार श्री. बिटमन यांना सांग आणि, तू मोकळी असशील तेव्हा आश्रमात येण्याची परवानगी त्यांनी तुला दिली आहे, त्याकरिता माझ्यावतीने त्यांचे आभार मान. (ते दक्षिण भारतातील डॅनिश मिशनचे ज्येष्ठ सदस्य असून एस्थर फेअरिंग यांच्याशी त्यांचा सदैव समजूतदारपणाचा आणि सहानुभूतीचा व्यवहार राहिला आहे.)

त्या तरुणाचा तुला आलेला अनुभव काही सामान्य नाही. कृपया, तुझ्या भेटीत येणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना सुधारण्याची घाई करू नकोस. आपण सुरुवातीपासून तर शेवटपर्यंत ज्या गोष्टीकडे लक्ष द्यायला हवे, ती म्हणजे स्वतःला सुधारणे. असे दिसते की इतरांना सुधारण्याचा प्रयत्न करताना आपण त्यांचा न्याय करू लागतो. या तरुणांना आपण हाताळल्यामुळे ते अनेकदा आणखी बिघडतात. अशा लोकांमध्ये उणीव आढळल्यावर त्यांना आपल्यापासून दूर जाऊ देणे हाच सर्वांत सुरक्षित मार्ग आहे.

मी हे पुरेसे स्पष्टपणे सांगू शकलो नाही. पण तुला समजेल. नाही समजले तर कृपया परत विचार.

तुझा,

बापू

१६

"प्रत्येक वाढते वर्ष म्हणजे वाढलेली जबाबदारी"

मोतीहारी,

१ जुलै १९१७

प्रिय एस्थर,

तू एका नव्या वर्षात पदार्पण केले आहेस असे सांगणारे तुझे पत्र मला नुकताच मिळाले. मात्र, ते कोणते वर्ष आहे हे तू सांगितलेले नाहीस. आश्रमाविषयीची तुझी उत्कटता मला आवडते. आश्रमाने तुझ्या सर्व गरजा पूर्ण कराव्या आणि तुझ्या आई-वडिलांच्या घरातील चुलीजवळ तुला जसा आनंद, शांती आणि प्रेम अनुभवायला मिळेल, तसेच हे ठिकाणही तुझ्यासाठी आनंदाचे, शांततेचे आणि प्रेमाचे स्थान ठरावे, अशी माझी इच्छा आहे.

आपण आपल्या सरलेल्या प्रत्येक वर्षाचा चांगला किंवा वाईट उपयोग कसा केला, त्यानुसार आपल्यासाठी मिळवलेला किंवा गमावलेला तो मौल्यवान काळ ठरू शकतो. ईश्वराचे भय बाळगून चालू इच्छिणाऱ्या आपल्यासाठी प्रत्येक वाढते वर्ष म्हणजे वाढलेली जबाबदारी होय.

तमिळच्या परीक्षेसाठी तू कोणती पुस्तके वाचते आहेस आणि तुझ्याकडे मुन्शी असेल तर त्याला किती पैसे देत आहेस, ते मला सांग.

सदैव तुझा,

बापू

१७

“जगातील सर्वांत महान गोष्ट”

रांची,

८ जुलै १९१७

माझ्या प्रिय एस्तर,

मी समितीच्या कामानिमित्त इथे आलो आहे. ११ तारखेला येथून मोतिहारीकरिता निघणार आहे. हे ठिकाण पठारावर असल्यामुळे आरोग्यदायी मानले जाते.

‘द पायोनियर’ला मी लिहिलेल्या पत्राची एक प्रत देत आहे. मला माहीत आहे की तुला ती आवडेल. या पत्रामुळे इथे बरीच खळबळ उडाली आहे. आतापर्यंत त्याचे स्वागत अनुकूलपणे झाले आहे.

“द ग्रेटेस्ट थिंग इन द वर्ल्ड”ची एक प्रत तू श्री. पोलक यांना पाठवू शकशील काय? मला इथे ती मिळवता येत नाही. मी त्यांतील कविता उतरवून त्यांना पाठवल्या आहेत. आता ते मला त्या पुस्तिकेची प्रत मागत आहेत. माझ्याजवळचे पुस्तक सध्या वापरात आहे.

तुझा,

बापू

१८

"अनावश्यक गोष्टी"

मोतिहारी,

१४ जुलै १९१७

माझ्या प्रिय एस्थर,

रांचीहून नुकताच परतलो आणि तुझे पत्र माझी वाट पाहत असल्याचे आढळले. तू शाकाहार स्वीकारला आहेस, हे तू मला कधीच सांगितले नाहीस. धार्मिक मूल्याव्यतिरिक्तही, या हवामानासाठी शाकाहार हाच योग्य आहार आहे, याची मला खात्री आहे. शाकाहार स्वीकारलेल्या व्यक्तीला मांसाहार करीत असतानाच्या काळापेक्षा जास्त कडधान्ये, लोणी, चीज आणि दूध खाण्यास सांगितले जाते. ही एक चूक आहे. कडधान्ये माफक प्रमाणातच खावी. पुरेसे दूध घेतले, तर फार थोडे लोणी पुरेसे असते.

माझ्या मते, अनावश्यक वस्तू बाळगणे चुकीचे आहे; कारण त्या बाळगल्यावर ज्यांना त्या वस्तूंचा मोह पडू शकतो, त्यांच्यापासून त्या वस्तूंचे रक्षण करण्याची गरज निर्माण होते. त्यांची देखभाल आणि त्यांच्याकडे लक्ष देण्यात असा वेळ खर्च होतो, जो अधिक महत्त्वाच्या गोष्टींसाठी सहज वापरता आला असता; आणि आपण त्यांच्यापासून कितीही अलिप्त असलो, तरी त्या वस्तू गमावल्यामुळे नेहमीच मनाला वेदना होतात.

समितीच्या बैठका सोमवारपासून सुरू होत आहेत.

तू श्रीमती गांधीना दिलेल्या भेटवस्तू विचारपूर्वक निवडलेल्या पाहून मला फार आनंद झाला.

आम्हा सर्वांकडून प्रेम,

तुझा,

बापू

१९

"प्रार्थनाच खरी महत्त्वाची गोष्ट आहे"

नडियाद,

३ ऑगस्ट १९१७

मत्प्रिय एस्थर,

तू मोठे प्रश्न उपस्थित केले आहेत. येशूची आज्ञा अगदी स्पष्ट आहे, असे मला वाटते. प्रेमाने भरलेल्या माणसासाठी कोणत्याही प्रकारे हत्या करणे चुकीचे आहे. त्याला हत्या करण्याची गरज भासणारच नाही. तो हत्या करणार नाही. ज्याच्या मनात सापाविषयीही करुणा आहे आणि त्याला सापाची भीती वाटत नाही, तो सापाला मारणार नाही आणि सापही त्याला इजा करणार नाही. आपण ज्या निरागस अवस्थेला पोहोचलो पाहिजे ती हीच आहे.

पण फार थोडे लोक त्या अवस्थेला पोहोचू शकतात. राष्ट्रांना त्या अवस्थेला पोहोचणे अशक्य आहे, असे मला वाटते. सर्वांनी समान प्रगती केलेली असणे, ही कल्पनाच करता न येण्यासारखी गोष्ट आहे. यामुळे राष्ट्रे नेहमीच एकमेकांशी लढत राहतील. त्यांपैकी एक दुसऱ्यापेक्षा कमी चुकीचा असेल. एखादे राष्ट्र योग्य बाजूने लढू शकते ते केवळ आत्मबलाच्या जोरावर. असे राष्ट्र अजून जन्माला यायचे आहे. हिंदुस्थान हे असे राष्ट्र आहे, अशी मला आशा होती. मला भीती वाटते की माझी समजूत चुकीची होती. हिंदुस्थानकडून माझी सर्वांत मोठी अपेक्षा एवढीच आहे की तो एक महान प्रतिबंधक शक्ती बनावा. पण जगाशी प्रभावीपणे बोलण्याची पात्रता प्राप्त करण्यापूर्वी त्याने लढण्याची आणि दुःख सहन करण्याची क्षमता संपादन केली पाहिजे.

तुझ्यासाठी आणि माझ्यासाठी महत्त्वाचा प्रश्न असा आहे की व्यक्ती म्हणून आपले कर्तव्य काय आहे. माझ्यापुरता मी एका व्यवहार्य निर्णयाप्रत आलो आहे : **'कोणत्याही कारणासाठी मी कोणाचीही हत्या करणार नाही; पण माझ्या प्रतिकारामुळे त्याची इच्छा मोडणे आवश्यक ठरणार असेल, तर त्याच्याकडून माझी हत्या होऊ देईन.'** मी प्रत्येकालाही असाच सल्ला देईन. पण जिथे इच्छाशक्तीच पूर्णपणे नाही, असे मला दिसते, तिथे मी त्याला आपली इच्छाशक्ती जागृत करून लढण्याचा सल्ला देईन. जिथे इच्छाशक्ती नाही,

तिथे प्रेमही नाही. भारतात केवळ प्रेमाचाच अभाव नाही, तर नपुंसकत्वामुळे द्वेषही निर्माण झाला आहे. पूर्ण असहायतेबरोबरच लढण्याची आणि हत्या करण्याची तीव्र इच्छा येथे आढळते. लढण्याची क्षमता पुन्हा निर्माण करून ही इच्छा पूर्ण केली पाहिजे. त्यानंतर निवड करण्याचा प्रश्न येतो.

हो, क्षमा करणे आणि प्रेम करणे ही कृती करणाऱ्याचे श्रेष्ठत्व दाखवते. पण अशा रीतीने हा प्रश्न मांडल्याने मूळ प्रश्न टाळला जातो. प्रेम कोण करू शकतो? उंदीर हा उंदीर म्हणून मांजरीवर प्रेम करू शकत नाही. उंदीर मांजरीला इजा करण्यापासून परावृत्त होतो, असे सर्वसाधारणपणे म्हणता येणार नाही. ज्याची तुम्हाला भीती वाटते, त्याच्यावर तुम्ही प्रेम करत नाही. भीती नाहीशी होताच तुमच्यासमोर निवडीची वेळ येते - प्रहार करायचा की त्यापासून परावृत्त व्हायचे. प्रहार न करणे हे माणसातील आत्म्याचे जागृत होण्याचे लक्षण आहे; प्रहार करणे हे शरीरबलाचे लक्षण आहे. आत्मबलाचे दर्शन घडवले जाते तेव्हा प्रहार करण्याची क्षमता असली पाहिजे. याचा अर्थ असा नाही की आपले शारीरिक सामर्थ्य प्रतिस्पर्ध्यापेक्षा अधिक असले पाहिजे.

हे पत्र समाधानकारक झालेले नाही, पण मला वाटते की तू माझा युक्तिवाद समजून घेऊ शकशील. पण अशा प्रश्नांच्या बाबतीत **प्रार्थनाच खरी महत्त्वाची गोष्ट आहे.**

प्रेमाने,

बापू

२०

"प्रेमाला धीर धरावा लागतो"

बेतिया,

१२ ऑगस्ट १९१७

मत्प्रिय एस्थर,

आज माझ्याजवळ थोडा वेळ आहे. तू पाठवलेल्या ओळी चांगल्या आणि सत्य आहेत. श्रद्धा आणि आशा या महान गोष्टी आहेत. यशासाठी त्या अपरिहार्य आहेत. पण प्रेम त्यांच्याहूनही मोठे आहे.

येथे मला असे आढळून येते की प्रेमावर फार मोठा ताण दिला जात आहे. आज सकाळीच एक धडधाकट मनुष्य माझ्याकडे आला आणि मला तो अशी मदत करण्याचा आग्रह करू लागला की जी करणे माझ्या हातात नव्हते. तो माझ्याजवळून जायला तयार नव्हता. मी त्याला विनवणी केली. तो रडू लागला आणि छाती बडवू लागला. त्याचे प्रकरण काही महत्त्वाचे नाही. तो आशेने आणि प्रेमाने प्रेरित होऊन आला होता. मला त्याच्यावर प्रेम करायचे असेल, तर मी त्याच्याशी कसे वागावे? त्याचे रडणे मनापासूनचे आहे, असे गृहीत धरले, तरी मी त्याची उपस्थिती सहन करून त्याच्याशी बोलत राहिलो पाहिजे काय? अशा समस्या रोज उद्भवतात.

प्रेमाला धीर धरावा लागतो. मी उल्लेख केलेल्या उदाहरणांसारख्या प्रसंगी या आज्ञेचा उपयोग कसा करायचा? जर एखाद्याचे मन शुद्ध असेल आणि आपल्या प्रामाणिकपणाबद्दल त्याला खात्री असेल, तर त्याच्या अंतःकरणातील आवाज हाच एकमेव सुरक्षित मार्गदर्शक आहे. आपण अनेकदा स्वतःचीच फसवणूक करतो.

तू सध्या अहमदाबादच्या पत्त्यावर पत्रे पाठवू शकतेस. आतापासून एका आठवड्याच्या आत मी तेथे पोहोचेन अशी अपेक्षा आहे. आजपासून तीन दिवसांत समितीचे विचारविनिमयाचे काम पूर्ण होईल.

साप चावल्यावर तुला काय उपचार मिळाले? तुला साप कसा चावला? तो तुला कुठे चावला? तो साप पकडून मारण्यात आला काय? साप चावण्याचा आणि सापांचा प्रश्न मला नेहमीच उत्सुकतेचा वाटतो.

आम्हा सर्वांकडून प्रेम,

तुझा,

बापू

२१

"आमांश"

अहमदाबाद,

५ सप्टेंबर १९१७

मत्प्रिय एस्थर,

तुझी दोन पत्रे अशी आहेत की ज्यांचे उत्तर देणे खरोखरच जरुरी आहे. शेवटचे पत्र अत्यंत हृदयस्पर्शी आहे.

मला झालेल्या भयंकर वेदनांचे कारण माझ्या स्वतःमध्येच होते. ज्या वेळी मला खाऊ नये होते, त्या वेळी मी दोन वेळा खाल्ले. त्याचा परिणाम असा झाला की मला अत्यंत तीव्र स्वरूपाचा आमांश झाला. आता मी बरा आहे आणि दररोज प्रकृतीत सुधारणा होत आहे. आणखी चार-पाच दिवसांत मी अंथरुणातून उठलेला असेन.

प्रेमाने,

बापू

२२

"इच्छा"

अहमदाबाद,

६ सप्टेंबर १९१७

मत्प्रिय एस्थर,

तुझे पत्र मिळाल्याने मला फार आनंद झाला. या महिन्याच्या १४ तारखेला मी फक्त एक दिवस मद्रासमध्ये असेन अशी आशा आहे. १५ तारखेला संध्याकाळी मला निघावे लागेल.

मी येथे आल्यापासून हिंसक मार्गांच्या जागी सत्याग्रहाचा संदेश सर्वत्र पोहोचवण्याचा प्रयत्न करत सतत फिरत आहे. हे वर चढण्यासारखे कठीण काम आहे. सत्याग्रह म्हणजे काय, हे मी कशाला म्हणतो, ते सोबत पाठवलेल्या मजकुरावरून तुला समजेल.

वेषभूषेविषयीच्या तुझ्या मतांचा उल्लेख प्रसिद्ध करावा असा माझा हेतू नव्हता. ('यंग इंडिया'मध्ये.) डॉ. एम. यांना त्याबद्दल सावध करायचे माझ्या लक्षात राहिले नाही. तुझे विचार त्यांना इतके आवडले की त्यांना ते प्रसिद्ध करण्याचा मोह आवरला नाही. तुझ्या पत्रांपैकी जी पत्रे उपयुक्त ठरतील असे मला वाटेल, ती मी डॉ. एम. यांना पाठवली तर तुला त्याचे वाईट वाटणार नाही अशी मला आशा आहे.

"इच्छेपासून मुक्त असणे" हा एक पारिभाषिक शब्दप्रयोग आहे आणि त्याचा अर्थ सर्वोच्च गोष्टीपेक्षा कमी अशा एखाद्या गोष्टीचे होण्याची किंवा ती प्राप्त करण्याची इच्छा असणे असा आहे. उदाहरणार्थ, **"देवावरील प्रेम" ही 'इच्छा' नाही.** ती एक नैसर्गिक उत्कंठा आहे. पण चांगले कार्य करता यावे म्हणून संपत्ती मिळवण्याची इच्छा करणे ही इच्छा आहे आणि म्हणूनच तिच्यावर संयम ठेवला पाहिजे. आपल्या डोळ्यांची पापणी लवते, तितक्या स्वाभाविकपणे आपली सत्कृत्ये आपल्याकडून घडली पाहिजे. आपल्या इच्छेची गरज न पडता ती आपोआप घडली पाहिजे. सत्कृत्ये करणे आपल्यासाठी अगदी तितकेच स्वाभाविक झाले पाहिजे.

तुझाच,

बापू

२३

"प्रेमात धीर असला पाहिजे आणि ते नम्र असले पाहिजे"

रांची,

४ ऑक्टोबर १९१७

प्रिय एस्थर,

मी तुला जितक्या वेळा लिहायला पाहिजे होते तितक्या वेळा लिहिता आले नाही. जीवनातील अत्यंत समृद्ध अनुभवांपैकी एक अनुभव तुलाही सांगितला पाहिजे.

माझ्या अपेक्षेच्या अगदी उलट आणि मोठ्या ताणामुळे मला मलेरिया झाला. आणि आजारपणाची सर्वांत कमी शक्यता असताना तो झाला. मला दररोज समितीच्या कामाला उपस्थित राहावे लागत होते. क्विनाइन हे औषध मला देण्यात आले. पण मी ते घेतले नाही. माझ्या श्रद्धेने मला वाचवले. एकही बैठक मी चुकवली नाही आणि काल आम्ही सर्वानुमते अहवालावर स्वाक्षरी केली. आजारपणही आता शेवटच्या टप्प्यात आले आहे असे मला वाटते. अधिक तपशीलात जाण्यासाठी माझ्याजवळ आता वेळ नाही; पण आपण भेटलो की या अनुभवाचे तपशील मला सांगायला तू सांग.

रेल्वेगाड्यांविषयी मी वृत्तपत्रांना लिहिलेले पत्र तू वाचले आहेस, असे मी गृहीत धरतो. ते तुझ्या वाचनात आले नसेल, तर आश्रमाकडून त्याची एक प्रत मागव.

मद्रासला न येण्याचा तुझा निर्णय अगदी योग्य होता. **प्रेमात धीर असला पाहिजे आणि ते नम्र असले पाहिजे.** ज्यांच्याजवळ संपत्ती आणि मोकळा वेळ आहे, तेच आपल्या प्रेमाचे प्रदर्शन करू शकतात. आपल्यासारख्या नम्र लोकांकडे प्रेम व्यक्त करण्याची स्वाभाविकपणे वेगळी आणि अधिक चांगली पद्धत असते. खरे प्रेम जेव्हा कृती करणे आवश्यक असते तेव्हा कृती करते; तोपर्यंत ते दररोज शांतपणे, पण सातत्याने वाढत राहते.

७ ते १३ तारखेपर्यंत मोतिहारीत. त्यानंतर अहमदाबाद.

तुझा,

बापू

२४

"आमची नाही तर त्याची इच्छा"

मोतिहारी, चंपारण,

१२ डिसेंबर १९१७

प्रिय एस्थर,

तुझे पत्र नुकताच मिळाले. ते वाचून मला दुःख झाले. या ओळी लिहिताना माझ्या ओठांवर **"कशाचीही चिंता करू नका"** हेच शब्द येत आहेत. तू का अस्वस्थ होतेस आणि चिंता का करतेस? तू सध्या अग्निपरीक्षेतून जात आहेस. *(एस्थर फॅरिंग यांना ख्रिसमसच्या सुट्टीत साबरमती आश्रमात राहण्याची परवानगी मिळेल अशी अपेक्षा होती; परंतु मिशनच्या अधिकाऱ्यांनी त्या भेटीस मनाई केली.)* तू यातून कोणतीही इजा न होता बाहेर पडशील, याची मला खात्री आहे.

सध्या ज्यांना तुझ्या हालचालींवर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार तू दिला आहेस, त्यांचे आज्ञापालन करणे हे तुझे स्पष्ट कर्तव्य आहे. *(म्हणजे डॅनिश मिशनरी सोसायटीचे अधिकारी.)* ते तुझ्या आध्यात्मिक प्रगतीला स्पष्टपणे अडथळा आणत असतील, तेव्हाच तू त्यांचा विरोध करू शकतेस. त्यांच्या बाजूने असलेली शंका देखील त्यांच्याच फायद्याची धरली पाहिजे.

याच वर्षाच्या या काळात अहमदाबादमध्ये तुला उत्तम हवामान, प्रेमाने घेतली जाणारी काळजी आणि कोणतीही चिंता नसलेले वातावरण मिळेल, असा युक्तिवाद तू त्यांच्याशी नक्कीच करू शकतेस. वातावरणातील बदलाचाही तुला फायदा होण्याची शक्यता आहे. तरीही तुझे म्हणणे मान्य झाले नाही, तर त्यांचा विरोध **समाधानाने स्वीकारावा** लागेल.

तुझ्या परीक्षेची चिंता करू नकोस. ती अगदी क्षुल्लक गोष्ट आहे. आपल्या दृष्टीने पवित्र असलेल्या उद्दिष्टांच्या मार्गात अडथळे आले असता आपली खरी परीक्षा होते. देवाचे मार्ग विचित्र आणि अगम्य आहेत. **आपली नाही, तर त्याचीच इच्छा हाच आपला नियम असला पाहिजे.**

मला वारंवार आणि वर्षअखेरपर्यंत लिहीत राहा. तुझी पत्रे मोतिहारीच्या पत्त्यावर पाठव. हे पत्र तुला मिळेल तेव्हा जर तुझे मन शांत असेल, तर तू शांत आहेस एवढे कळवणारी तारसुद्धा मला मोलाची वाटेल.

सप्रेम तुझा,

बापू

२५

"आपली प्रेम करण्याची क्षमता दिवसेंदिवस विस्तारत जाणे हे महत्त्वाचे आहे."

मोतिहारी,

१३ जानेवारी १९१८

प्रिय एस्थर,

इकडेतिकडे भटकत राहिल्यामुळे मी तुझ्या पत्रांचे उत्तर देऊ शकलो नाही. मी कलकत्त्यात गेलो, तिथून मुंबईला गेलो, कालच परतलो. अनेक प्रकारचे अनुभव आले, परंतु वेळेअभावी ते लिहू शकत नाही. या जगात पूर्णत्व प्राप्त करता येत नाही असे म्हणणे म्हणजे ईश्वराला नाकारणे आहे. आमच्याकरिता पूर्णपणे पापापासून मुक्त होणे शक्य नाही हे विधान जीवनाच्या एका विशिष्ट अवस्थेसंबंधातच खरे आहे हे स्पष्ट आहे. परंतु समर्थनार्थ शास्त्राची पाने धुंडाळण्याची गरज नाही. यमनियमांचे प्रयत्नपूर्वक पालन करत राहणारा माणूस दिवसेंदिव उन्नतावस्थेत जात असलेला आपण पाहतो. उन्नतीची काही निश्चित सीमा सांगता येत नाही. मला जर असे वाटले की या जगात मी परिपूर्ण प्रेमाच्या अवस्थेत पोहचू शकणार नाही तर मला जीवनात कोणताही रस वाटणार नाही. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट तर ही आहे की आपली प्रेम करण्याची क्षमता दिवसेंदिवस विकसित आणि व्यापक होत जात असते. ही प्रक्रिया हळू निश्चितच आहे. जो माणूस आपल्याला चांगले काम करण्यापासून अडवत असेल त्याच्यावरही आपण कसे प्रेम करू शकतो? मात्र अशाच प्रसंगीच आपली खरी परीक्षा होत असते.

आशा आहे की तुझे चित्त आता शांत झाले असेल. आश्रमाबद्दल तुला जे प्रेम वाटते त्यामुळे ईश्वर करो आणि तुला तेथील (एस्थर या वेळी राहत असलेल्या दक्षिण भारतात तिरूकोईलूर.) कर्तव्य पार पाडण्याची शक्ती मिळो. आश्रमाचे उद्देश आपल्याला हेच शिकवतात की आपल्या वाट्यावर आलेले काम खूप लक्षपूर्वक आणि प्रसन्न चित्ताने केले पाहिजे. अगदी पवित्रतम जरी असल्या तरी आपल्या इच्छा पूर्ण होत नसतात. यातही एक गूढ अर्थ आहे - आपली इच्छा नाही तर ईश्वराची इच्छा पूर्ण होईल.

आशा आहे तुझा तमिळचा अभ्यास चांगला सुरू असेल.

नटेसन आणि कंपनीने माझी भाषणे आणि लेख एका पुस्तकाच्या रूपात (स्पिचेस ऍन्ड रायटिंग्ज ऑफ महात्मा गांधी) प्रकाशित केले आहे. तुला त्यांच्याकडून ते पुस्तक मिळाले की नाही? समाजसेवेसंबंधी कलकत्त्यात माझे जे भाषण झाले होते त्याची एक प्रत मी तुला पाठवतो आहे.

सस्नेह तुझा,

बापू

२६

“काळाशिवाय दुसरा कोणताही उपाय नाही.”

२ एप्रिल १९१८

माझ्या प्रिय मुली,

तुझे पत्र मिळाले. कवी (रविंद्रनाथ टागोर) आता इथे आले आहेत. यामुळे मी कामात व्यग्र आहे. त्यांनी तुझी चौकशी केली होती. अहमदाबादमध्ये मोठा संप होणार आहे. तो कोणत्या दिशेने जाईल, हे मला माहीत नाही. यामुळे काही काळ मी कामात व्यग्र राहीन असे दिसते. तू घरी केव्हा जाण्याची शक्यता आहे? तू कोटगिरीला (निलगिरी पर्वतावरील एक थंड हवेचे ठिकाण) आहेस ही फार चांगली गोष्ट आहे. खरेखुरे पत्र लिहिण्याच्या तुझ्यावरील बंधने मी समजू शकतो. जीवनात अशा काही गोष्टी असतात की ज्यावर काळाशिवाय दुसरा कोणताही उपाय नसतो.

तू कोटागिरीला आहेस, ही चांगली गोष्ट आहे. तुला मनापासून पत्र लिहिता येत नाही, हे मी समजू शकतो. जीवनात अशा काही गोष्टी असतात, ज्यांवर काळाशिवाय दुसरा कोणताही उपाय नसतो. अशा वेळी निसर्गाला आपला उपचार करू देण्याखेरीज आपल्याला दुसरे काही करायचे नाही.

सप्रेम, सदैव तुझाच,

बापू

२७

“शांततेचा काळ, आशीर्वाद आणि आध्यात्मिक उन्नती”

आगगाडीतून,

८ एप्रिल १९१८

प्रिय एस्थर,

असे वाटते की तुझ्याशी पत्रव्यवहार करण्यात मी फार निर्दयी आणि बेफिकीर झालो आहे. तुला एकदोन ओळी लिहिल्याने माझे समाधान होणार नाही. माझी इच्छा तर तुला एक लांब प्रेमपत्र लिहिण्याची होती. परंतु असे पत्र लिहिण्याकरिता आवश्यक असलेली शांतता मला मिळू शकली नाही. आणि आता जास्त उशीर करण्याचा धीर होत होत नाही. मला माहीत नाही की मी माझ्या कामकाजाचे कसे वर्णन करू. आणि सर्व कामकाजातून मी स्वतः एकही विकत घेतलेले नाही. ते माझ्या डोक्यावर असे काही येऊन पडले आहेत की मी ते टाळूच शकत नव्हतो. चोहोकडून घेरल्या गेलेला शिपाई करू तरी काय शकतो? एकाच हल्ल्याचा सामना करण्यात त्याने सर्व शक्ती लावून टाकली पाहिजे काय? आणि त्याच्यावर त्याच वेळी इतरही हल्ले होत असतील तर त्याने त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून आपल्या विनाशाला निमंत्रण दिले पाहिजे काय? हे तर स्पष्ट आहे की सर्व हल्ल्यांचा यथाशक्ती सामना करण्यातच सुरक्षा आहे. माझी परिस्थितीही जवळपास अशीच आहे. संकटात सापडलेले लोक मला चोहोकडून हाका मारत आहेत. मला जेव्हा उपाय माहीत आहे तेव्हा मी मदत कसा नाकारू शकतो?

अहमदाबादच्या हरताळ करणारांनी जीव पणाला लावावा लागून अमोल अनुभव मिळवले. टाळेबंदी दरम्यान प्रेमाच्या शक्तीचे जे चमत्कारीक प्रदर्शन झाले तसे आधी कधीच झाले नव्हते. उपवासाची मी घोषणा करताच माझ्यासमोर बसलेल्या विशाल जनसमुदायाला ईश्वराच्या अस्तित्वाचे भान आले. तुझी तार सगळ्यात जास्त भावनापूर्ण, सर्वात अधिक प्रामाणिक होती. हे चार दिवस माझ्याकरिता शांततेचे, ईश्वरी कृपेचे आणि आध्यात्मिक उन्नतीचे होते. या काळात मला खाण्याची अगदीच इच्छा झाली नाही.

वर्तमानपत्रांना (खेडाच्या प्रकरणासंबंधी एक वक्तव्य. २८ मार्च १९८) मी जे पत्र पाठवले आहे त्यावरून तुला खेडा प्रकरणाची कल्पना तर आलीच असेल. माझ्या उपवासासंबंधीही मी वर्तमानपत्रांना एक पत्र लिहिले होते (एक वक्तव्य. २७ मार्च १९१८).

तुझी प्रकृती चांगली असेल. हृदयाच्या त्रासाकरिता उपवासापेक्षा जास्त चांगला उपाय इतर कोणताही नाही.

तुझा,

बापू

२८

(हे पत्र एस्थरने पाठवलेल्या पत्राच्या उत्तरात लिहिले आहे. आपल्या पत्रात एस्थरने लिहिले होते की व्हाइसरायना तुम्ही पाठवलेले पत्र मी वाचले. मला कळत नाही की सत्याग्रही म्हणून तुमच्या विचारांशी ते पत्र कितपत जुळते. वा दुसऱ्या पद्धतीने बोलायचे तर सत्याग्रहावर दृढविश्वास असणारी अशी व्यक्ती की जिने नेहमीच आणि सर्वत्र सत्याग्रहाच्या पालनार्थ आपले जीवन पणाला लावले आहे ती व्यक्ती इतरांना युद्धात सामील व्हायला कशी सांगू शकते?)

"मी प्रकाश आणि मार्गदर्शन यांच्याकरिता प्रार्थना करतो आहे."

३० नदियाड, जून १९१८

मत्प्रिय एस्थर,

याआधी तुला लिहायला मला वेळच मिळाला नाही. आजकाल मी जे लिहितो आणि बोलतो त्यावरून हिंदुस्थानने युद्ध केलेच पाहिजे, असा माझा निष्कर्ष नाही. पण कसे लढायचे हे हिंदुस्थानला माहीत असले पाहिजे, असे मी अवश्य म्हणतो. अहिंसा म्हणजे इजा करण्याची किंवा मारण्याची इच्छा पूर्णपणे नाहीशी करणे होय. अहिंसेचे आचरण केवळ अशा लोकांप्रतीच करता येते, जे प्रत्येक बाबतीत तुमच्यापेक्षा कनिष्ठ आहेत. यामुळे पूर्ण अहिंसावादी होण्यासाठी तुम्हाला पूर्णत्व प्राप्त करावे लागेल.

मग आपण सर्वांनी प्रथम संत होण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, तेव्हाच आपण पूर्णपणे प्रेम करू शकू काय? हे अनावश्यक वाटते. आपण जगाचा निर्भयपणे सामना करू शकलो, एवढे पुरेसे आहे. वैयक्तिक धैर्य ही अत्यावश्यक गोष्ट आहे. आणि काही जणांना हे धैर्य केवळ लढण्याचे प्रशिक्षण घेतल्यानंतरच प्राप्त होईल.

मला माहीत आहे की मी हा युक्तिवाद फारच अस्ताव्यस्तपणे मांडला आहे. मी नव्या अनुभवांतून जातो आहे. स्वतःला व्यक्त करण्यासाठी मी धडपडतो आहे. काही गोष्टी अजूनही माझ्यासाठी अस्पष्ट आहेत. आणि ज्या इतर काही गोष्टी मला स्पष्ट दिसत आहेत, त्यांच्यासाठी शब्द शोधण्याचा मी प्रयत्न करतो आहे.

मी प्रकाश आणि मार्गदर्शनासाठी प्रार्थना करतो आहे आणि अत्यंत विचारपूर्वक वागतो आहे. कृपया मला लिही आणि तुला ज्या ज्या ठिकाणी माझी भूमिका टिकण्यासारखी वाटत नाही, त्या प्रत्येक मुद्द्यावर माझ्याशी ठामपणे वाद घाल. यामुळे मला मार्ग शोधता येईल.

सप्रेम, तुझा,

बापू

पुनश्च - देवदास या वेळी मद्रासमध्ये आहे आणि तू जर मद्रासमध्ये असशील तर त्याला भेटायचा पत्ता . . . आहे. तो हिंदीचे वर्ग चालवत असतो.

२९

"तुझे काम सुरू ठेव"

नदियाड,

९ जुलै १९१८

मत्प्रिय एस्थर,

अर्थातच, तू मला विचारलेला प्रश्न अगदी योग्य होता. माझ्या स्पष्टीकरणाला तू काय उत्तर देतेस, याची मी आतुरतेने वाट पाहतो आहे.

तुला ग्रामीण जीवन आणि ग्रामीण मुले आवडतात, हे मला आवडते. ती अधिक निरागस असतात आणि म्हणूनच अधिक प्रेम करण्याजोगी असतात.

हो, तुझा करार संपेपर्यंत तुझे तेथील काम चालू ठेवणे तुझे कर्तव्य आहे. तुझ्या सहवासामुळेच मुलींना फायदा होईल, हे मला माहीत आहे. आणि त्या दृष्टीने पाहता, त्यांना सदोष शिक्षण मिळाले तरी माझी हरकत नाही.

देवदास नुकताच आजारपणातून उठला आहे. तुला भेटून त्याला आनंद होईल, हे मला माहीत आहे. तू त्याला शोधून भेट. त्याने तुला शोधून काढले नसेल तर तूच त्याला शोध. आणि तुला वेळ मिळत असेल तर, शक्य तितक्या वेळा तू त्याला भेटावे, अशी माझी इच्छा आहे.

सप्रेम तुझा,

बापू

३०

“शांतपणे तुझा करार पूर्ण कर”

मुंबई, २२ जुलै १९१८

माझ्या प्रिय बाळा,

तुला पत्र लिहावे की नाही, याबद्दल माझ्या मनातच द्वंद्व सुरू होते. तुझे पत्र वाचून खूप दुःख झाले. मी आज आश्रमात आहे आणि तू पाठवलेला दुसरा सदरा नुकताच घातला. मला त्याबद्दल आजच समजले. तो नीट बसत नाही; त्याच्या बाह्या खूप आखूड आहेत. पण या गोष्टीमुळे फारसा फरक पडत नाही. मी तो घालतो आहे आणि तो पूर्ण झिजेपर्यंत वापरेन.

मला पूर्ण खात्री आहे की, जरी तुला आश्रमात येण्यास किंवा मला पत्र लिहिण्यास मनाई असली, तरीही तू तुझ्या कराराचे (अटींचे) शांतपणे पालन करशील. या सक्तीच्या शिस्तीमुळे आणि संयमामुळे तुझ्या इच्छाशक्तीत आणि ध्येयनिष्ठेत अधिकच वाढ होईल.

जर तुला मला पत्र लिहिण्याची आणि माझी पत्रे स्वीकारण्याची परवानगी मिळाली, तर ती एक भाग्याची गोष्ट ठरेल. यावर अंतिम निर्णय काय झाला आहे, ते मला कळव.

मी सध्यापुरती सविनय कायदेभंग चळवळ स्थगित केली आहे. वृत्तपत्रांना उद्देशून मी लिहिलेले पत्र तुला वाचायला मिळालेच असेल.

सप्रेम तुझा,

बापू

३१

"तुझा कर्तव्यपथ"

मुंबई,

. . . (तारीख नाही) १९१८

आजाराची एकदा पुनरावृत्ती झाल्यानंतर, लिहिण्याचा हा माझा पहिलाच प्रयत्न आहे. तुझ्या कर्तव्याचे स्वरूप मला पूर्णपणे स्पष्ट झालेले नाही, तरीही श्री ऍन्ड्रूयूजच्या आवाहनाला (शांतिनिकेतन येथे जाऊन काम करण्याचे) तू प्रतिसाद दिला हे योग्यच झाले असे मला वाटते. अर्थात, तुझ्या तिथे जाण्याने कितपत उपयोग होईल याबद्दल मला स्वतःलाच शंका वाटते. तुझ्या पुढील पत्रांवरून या गोष्टीचा उलगडा होईल. या मोठ्या सुट्टीत तू आश्रमात नाहीस याचे मला मनापासून वाईट वाटत आहे; तरीही, या सक्तीच्या वियोगामुळे तू आश्रमाच्या अधिक जवळ आली आहेस.

तुला ऐकून आनंद होईल की, तू तयार केलेला सदरा मी वापरत आहे. तो तुझ्या प्रेमळ आठवणींची सतत जाणीव करून देतो. गेल्या दोन दिवसांपासून मला बरे वाटत आहे, पण अशी सुधारणा जोपर्यंत किमान पंधरा दिवस टिकत नाही, तोपर्यंत ती विश्वसनीय मानता येणार नाही.

अधिक महादेवकडून.

सप्रेम तुझा,

बापू

३२

"चरख्याचे संगीत"

सिकंदराबाद,

१ एप्रिल १९१९

माझ्या प्रिय बाळा,

माझा हात अजूनही इतका कापतो आहे की मी सलग आणि स्थिरपणे लिहू शकत नाही. पण मला असे वाटते की स्वतःच्या हाताने तुला काहीतरी लिहिण्याचा मी प्रयत्न केला पाहिजे. मद्रासला स्टेशनवर तुझी भेट झाली नाही याचे मला फार वाईट वाटले. तुझ्यासाठी आणि बिचाऱ्या महादेवसाठी मला फार वाईट वाटले. तुम्ही दोघेही संवेदनशील आहा; जवळजवळ एकाच साच्यात घडलेले आहा. गाडी सुटली तेव्हा खिडकीतून बाहेर पाहताना माझ्या अंगावर शहारे आले. गाडी पकडण्यासाठी तो इतका वेड्यासारखा धावत येत होता की निव्वळ थकव्याने तो खाली कोसळेल की काय असे मला वाटत होते. काल रात्री बेझवाड्याला त्याला पाहून मला आनंद झाला.

तू ठरल्याप्रमाणे कलेक्टरला पत्र लिहिले असशील, अशी मला आशा आहे. त्यांनी उत्तरात काही सांगितले काय, असेल तर ते मला कळव.

त्या मुलींना (एस्थर काम करत असलेल्या डॅनिश मिशन शाळेतील) सांग की त्यांनी मला पाठवलेल्या ब्लँकेटच्या चादरीचा मी दररोज उपयोग करणार आहे. पण लवकरच त्या हाताने कातलेल्या सुतापासून विणकाम करू शकतील आणि स्वतःही सूत कातू शकतील, असे मी अपेक्षितो. चरख्याचा नाद मला माहीत असलेल्या कोणत्याही संगीतापेक्षा श्रेष्ठ आहे. यंत्रे जेव्हा वापराअभावी गंजत पडलेली असतील तेव्हा शेवटी तेच संगीत त्या नग्न माणसांना वस्त्र देईल. (कारण एक दिवस माणसे यंत्रांच्या वेड लावणाऱ्या वेगाला अगदी कंटाळून जातील.) पुढच्या पिढ्यांनाही वस्त्रांची गरज राहील आणि हाताने कातलेले सूतच फॅशनमध्ये असेल. मगनलालला हाताने कातलेले काही सूत पाठवायला मी सांगतो आहे.

आमची गाडी उशिरा आली आणि यामुळे इथे आमची पुढची गाडी चुकली. यामुळे आमच्याकडे एक दिवस मोकळा आहे. यामुळेच मला तुला लिहिता येत आहे. तुझ्या शाळेत हिंदीचा परिचय करून देता आला

असता तर मला आनंद झाला असता. त्याबद्दल तू अधीक्षकांशी बोलू शकतेस. हिंदीसाठी केलेले माझे आवाहन तू वाचले आहेस काय?

अगाध प्रेमासह,

तुझा,

बापू

३३

"पृथ्वीवरील सर्वात सुखी माणूस"

अटक झाल्यानंतर मुंबईच्या मार्गावर,

१० एप्रिल १९१९

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझी बँक नोट मला मिळाली. मला फक्त एवढीच आशा आहे की तू स्वतःला जीवनावश्यक वस्तूंपासून वंचित ठेवणार नाहीस. ही नोट मी आश्रमाला देत आहे. ते योग्य आहे ना?

दिल्लीला जात असताना काल रात्री मला पंजाबमध्ये प्रवेश करू नये असा आदेश मिळाला. मी त्याच वेळी त्या हुकुमाचे उल्लंघन केले आणि मला अटक करण्यात आली. त्यानंतर मला आणखी दोन हुकूम मिळाले - एक दिल्ली प्रांतात प्रवेश करू नये असा आणि दुसरा मुंबईपुरतेच स्वतःला सीमित ठेवण्याचा. आता मला मुंबईला घेऊन जात आहेत. मला जर सोडून दिले, तर स्थानबद्धतेच्या हुकुमाचे मी ताबडतोब उल्लंघन करीन.

आज कदाचित मी पृथ्वीवरील सर्वांत आनंदी मनुष्य आहे. या दोन महिन्यांत मला अमर्याद प्रेमाचा अनुभव आला आहे. आणि आता मला अटक झाली आहे, तरी माझ्या मनात कोणाविषयीही द्वेष नाही, क्रोध नाही; शिवाय आज हिंदुस्थानात शांतता राखण्याची जी शक्ती माझ्यात आहे, तशी अन्य कोणत्याही मनुष्यात नाही. त्यामुळे माझ्या तुरुंगवासामुळे अपराध करणाराचे खरे स्वरूप उघडे पडेल. आणि तो माझे काहीही नुकसान करू शकणार नाही, कारण हे सर्व सुरू असतानाही माझा आत्मा शांत आणि अविचल आहे.

ज्यांना स्वतःचे शत्रू म्हणवून घेणाऱ्यांवरही प्रेम करण्याची आणि दुःखातही आनंद मानण्याची शक्ती देवाने दिली आहे, असा तुझा एक मित्र आहे याचा तुला आनंद वाटेल. हे मी तुला अशासाठी सांगतो आहे की माझ्या येऊ घातलेल्या तुरुंगवासाबद्दल तू दुःखी होऊ नये. माझ्यावर देखरेख ठेवणारा अधिकारी अतिशय दयाळू आणि काळजी घेणारा आहे. महादेव काही काळ मोकळा राहिला तर त्याच्याकडून आणखी पत्र मिळेल.

सप्रेम.

सदैव तुझा,

बापू

मद्रासहून मुंबईला येताना बेझवाड्यात किंवा वाटेत कुठे तरी लिहिलेले माझे पत्र तुला मिळाले काय?

बापू

३४

"विचार करायचा नाही, कोणतेही काम वाया गेले नाही"

मुंबई,

बुधवार (संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये याची तारीख २८ मे १९१९ दिली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

महादेवने आपल्या हट्टीपणामुळे आजार ओढवून घेतला आहे. मित्र, भाऊ, मुलगा किंवा सचिव असा कोणीही जर हट्टी स्वभावाचा असेल तर ऐन महत्त्वाच्या वेळी तो अनेकदा अपयशी ठरतो. महादेवमध्ये हे चारही नाते एकवटलेले आहेत. सुरुवातीला उपवास करून त्याचा सूड घ्यावा, असे मला वाटले. तसे केले असते तर - 'सूड घेणे माझे काम आहे' या बायबलमधील प्रसिद्ध वचनाच्या आधारे तू माझ्यावर तुटून पडली असतीस. म्हणून मी त्यापेक्षा कमी कठोर मार्ग स्वीकारतो आहे. पत्रलेखनाचे काम मी स्वतःच करतो आहे. कितीही वेळ सलग लिहीत राहणे ही माझ्यासाठी आनंददायक अनुभूती आहे. माझा हातही बऱ्यापैकी स्थिरपणे चालतो आहे.

तू ज्यांच्यावर प्रेम करतेस, त्यांच्या दुःखात सहभागी होता आले नाही म्हणून स्वतःला छळू नये, अशी माझी इच्छा आहे. तुझा करार (मिशनबरोबरचा करार) पूर्ण करणे हाच स्वतःवर घातलेला पुरेसा कठोर संयम आहे. तो पूर्ण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. तुझ्या ठायी खरे प्रेम आहे, हे मला माहीत आहे. यामुळे ते तुझ्या सध्याच्या वातावरणावर निःशब्दपणे, पण तितक्याच निश्चितपणे परिणाम करणारच. भगवद्गीता म्हणते, कोणताही विचार किंवा कोणतेही कृत्य व्यर्थ जात नाही. म्हणून सध्याचे काम धीराने आणि मनःपूर्वक करत राहून तू तुझे कर्तव्य पूर्णपणे बजावत आहेस. डोंगरावर गेल्यावर तुला जी नवी ऊर्जा मिळेल, तीसुद्धा तुझ्या कामासाठीच वापरायची आहे. मग काळजी कशाला?

स्वदेशी व्रताचा संबंध फक्त अंगावरच्या कपड्यांपुरता आहे. ज्यांच्यावर तू प्रेम करतेस त्यांनी दिलेल्या डॅनिश भेटवस्तूंचा उपयोग न करण्यास सांगण्याचे धाडस माझ्यात नाही. यापुढे तू फक्त स्वदेशी कापडच विकत घे आणि शक्य तितक्या इतर वस्तूही स्वदेशीच ठेव, एवढे पुरेसे आहे. आपण पुन्हा भेटल्यावर मोठ्या बदलांबद्दल चर्चा करू.

मि. डी. काही दिवस माझ्याबरोबर होते. आता ते दिल्लीला आहेत. एस.च्या आजारपणाची बातमी ऐकून मला दुःख झाले, असे त्याला जरूर सांग. त्यांनी स्वतःला निरोगी आणि सशक्त केले पाहिजे.

सप्रेम, तुझा,

बापू

३५

“उतावीळपणे वा क्रोधात एकही पाऊल उचलायचे नाही.”

लॅबरमन रोड, मुंबई,

२७ जून १९१९

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र आत्ताच मिळाले आणि त्यामुळे मला अतिशय दुःख झाले. ते तुला देशाबाहेर पाठवतील अशा शक्यतेची मी कल्पनाही करू शकत नाही. पण त्यांनी तसे केलेच, तर तुला आनंदाने नियतीचा स्वीकार करावा लागेल. तुझी इच्छा असेल तर मी सरकारशी पत्रव्यवहार करीन. माझा प्रयत्न निष्फळ ठरू शकतो. त्याने काही फरक पडणार नाही. माझा तुलाही सल्ला आहे की, तुला येथे राहता यावे यासाठी त्यांनी काही अटी घातल्या, तर त्या अटी अपमानास्पद नसतील तितपत तू त्या स्वीकाराव्या.

पुढच्या आठवड्यात मी वैयक्तिक सविनय कायदेभंग सुरू करू शकतो. त्यामुळे सध्याच्या परिस्थितीत आपली भेट होणे फारच अवघड आहे.

स्वदेशीबद्दल सांगायचे तर, घरून तुला ज्या वस्तू मिळाल्या आहेत त्या फेकून देण्याची तुला काही गरज नाही. तुझ्या सध्याच्या सर्व गरजा स्वदेशी वस्तूंनीच भागव, एवढे पुरेसे आहे. हे व्रत केवळ अंगावरच्या कपड्यांपुरते मर्यादित आहे.

तुझ्या बोर्डाची (डॅनिश मिशनरी सोसायटीची) संमती असेल तर तू तुझ्या शाळेत चरखे सुरू कर. तुझ्या स्वतःच्या बाबतीत मि. बिटमन यांच्याशीही सल्लामसलत करून त्यांच्या मार्गदर्शनानुसार तू वागावे, असे मी सुचवीन. मी त्यांना लिहू काय? तू घाईने किंवा रागाच्या भरात एकही पाऊल उचलू नये, याबद्दल मला फार काळजी वाटते. मग काहीही झाले तरी ते तुझ्या हिताचेच ठरेल. मला नेहमी पत्र लिहीत जा.

घाईघाईने लिहिलेले व पुनरावलोकन न केलेले.

अगाध प्रेमासह,

तुझा,

बापू

३६

"ईश्वर आपल्याला सामर्थ्य देत असतो."

लॅबरमन रोड, मुंबई,

२४ ऑगस्ट १९१९

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझ्याबद्दल सुंदरमचे पत्र वाचून माझे मन फार उदास झाले. तुझ्या दुःखात माझे मन तुझ्यापाशी धावून जाते. पण मला माहीत आहे की आपण जेव्हा सर्वांत दुर्बल असतो, तेव्हा देवावर विश्वास ठेवला तर तो कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे तो आपल्याला शक्ती देतो. म्हणूनच माझ्या मनाच्या अगदी खोलवर अशी भावना आहे की तुझ्याबाबतीत काहीही जरी झाले तरी शेवटी सर्व काही ठीक होईल.

तरीसुद्धा मी स्वतःला आवरू शकलो नाही आणि गव्हर्नरला पत्र लिहिले.(लॉर्ड विलिंग्डनला पत्र. २२ ऑगस्ट १९१९) त्यांना लिहिलेल्या माझ्या पत्राची ही एक प्रत आहे. तू मोकळी असशील तर ताबडतोब आश्रमात येशील. मला मि. बिटमन यांना लिहायचे आहे, पण त्याआधी या पत्राचे उत्तर येण्याची मी वाट पाहीन. बाकीची माहिती तुला गव्हर्नरला लिहिलेल्या माझ्या पत्रातून कळेल. त्यात परिस्थिती कोणत्याही बाबतीत योग्य रीतीने मांडली गेलेली नसेल, तर कृपया मला तसे कळव.

तुझ्या पैशांच्या गरजा काय आहेत, (एस्थरचा पगार थांबवण्यात आला होता.) हे तू मला सांगणार नाहीस, तर तू माझी अयोग्य मुलगी ठरशील.

सप्रेम तुझा,

बापू

३७

"सौम्य, प्रामाणिक आणि सद्भावनापूर्ण"

तारीख नाही

माझ्या प्रिय बाळा,

तू बऱ्याच नियमितपणे पत्रे लिहीते आहेस; पण मला तसे करता आलेले नाही. त्याचे कारण तुला माहीतच आहे.

मला झालेला त्रास खरे तर काहीच नव्हता. छोटेलालने त्याचे उगाचच मोठे करून सांगितले. मी शरीराची सर्व वाजवी काळजी घेत आहे.

बोर्डाला किंवा मि. बिटमनला अंतिम उत्तर देण्याची काही घाई नाही, असे मी समजतो. तुझी परिस्थिती कठीण आहे. बोर्डाशी तू पूर्णपणे प्रामाणिक आणि निष्ठावान राहावीस आणि तू काहीही अयोग्य केले आहेस, असे त्यांना कोणत्याही प्रकारे वाटू नये, याबद्दल मला फार काळजी आहे. मी मि. बिटमन यांना लिहू काय? त्यांचे नाव मी बरोबर लिहिले आहे ना? माझ्याजवळ तुझे पत्र नाही, गव्हर्नरला पत्र लिहितानाही तेही माझ्याजवळ नव्हते.

हिंदुस्थानची सेवा तू एका खऱ्या डॅनिश व्यक्तीप्रमाणे आणि ख्रिश्चन म्हणून केली पाहिजे. तुझ्या ख्रिस्ती धर्मामुळे तुला ही सेवा करण्याची प्रेरणा मिळते म्हणून तू ही सेवा करते आहेस. आणि तुला स्वतःला तसे वाटणे एवढेच पुरेसे नाही; तुझ्या प्रेमातून, नम्रतेतून आणि उदात्ततेतून तुझ्या लोकांना त्याची जाणीव होणे आवश्यक आहे. हे सर्वोत्तम रीतीने कसे करता येईल, हे मला माहीत नाही. तरी तुझी त्यांना लिहिलेली पत्रे सौम्य, प्रामाणिक आणि सद्भावनापूर्ण असायला हवी, कठोर, कटू किंवा दोषारोप करणारी नसावी. शेवटी, एका अर्थाने तुझे हे एक प्रकारचे बंड आहे; आणि डॅनियल व बनियन यांच्या बंडाप्रमाणेच, धार्मिक अर्थाने मिळालेल्या यशामुळेच त्याचे समर्थन होऊ शकते.

तू प्रकृतीने ठीक आहेस, याचा मला आनंद आहे. तू सुखात आहेस ना? तुझ्या गरजा मला सांगण्यात तू कमी पडलीस तर तू वाईट मुलगी ठरशील. तुला पैशांची गरज असेल, तर मला तसे सांगायला अजिबात संकोच करू नकोस.

ही एक विलक्षण गोष्ट आहे की प्रत्येकालाच इंग्रजी शिकायचे आहे. (इस्थरने लिहिले होते मुलांच्या आईवडिलांची इच्छा मुलांना इग्रजी शिकवण्यात यावे अशी आहे.) त्यांच्या या इच्छेची मर्यादेत पूर्तता कर. कोणाला इंग्रजी शिकायचे आहे, ते मला जरा सविस्तर सांग.

सप्रेम, तुझा,

बापू

३८

"तू अधिक चांगली ख्रिश्चन व्हावी अशी माझी इच्छा आहे."

दिल्ली,

. . . १९१९ (संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये या पत्राची तारीख १६ ऑक्टोबर १९२० दिली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तू आश्रमात आलीस आणि लगेचच मला आश्रम सोडावा लागला, याचे मला वाईट वाटले. तुझ्याशी बराच वेळ मनमोकळेपणाने बोलावे आणि तुला कशाची काळजी वाटत असेल तर तुझे सांत्वन करावे, अशी माझी इच्छा होती.

देवदासने मला सांगितले की अंग झाकण्याइतकेही तुझ्याजवळ पुरेसे कपडे नव्हते, तेव्हा मला अजूनच वाईट वाटले. तुला ज्या वस्तूंची गरज होती त्या तू मागितल्या असशील आणि कोणी तरी तुझ्या गरजा ओळखून त्या पूर्ण केल्या असतील, अशी आशा आहे.

स्वयंपाकाच्या बाबतीत जे बदल करण्यात आले आहेत ते तुला माहीत आहेत. बी. आता स्वयंपाकघरातून बाहेर असेल. तू ए.ला स्वयंपाकघरात मदत करावी असे मला वाटते. पण त्यासाठी तुला संयमाची फार मोठी किंमत मोजावी लागत असेल तर तू तसे करू नकोस. तिचा स्वभाव समतोल नाही. ती नेहमीच गोड वागत नाही. आणि ती क्षुद्रपणाही करू शकते. सध्या तिची शारीरिक प्रकृतीही कमजोर आहे. यामुळे क्षुद्रपणाला सामोरे जाताना उदारपणा दाखवण्यासाठी तुला तुझ्या ख्रिस्ती सद्भावनेची सारी शक्ती एकवटावी लागेल.

आणि आपण खरोखर उदार तेव्हाच असतो, जेव्हा आपण आनंदी असतो. दुःखी मनःस्थितीतही मित्र उदारपणे वागताना मी पाहिले आहेत. त्यांची उदारता एक प्रकारचे आत्मपीडन बनून गेलेली असते. दुःखात आनंद मानणे, जो तुमचा तिरस्कार करतो त्याच्याबद्दल करुणा बाळगणे आणि त्याच्या दुर्बलतेमुळे त्याच्यावर अधिकच प्रेम करणे, ही खरी सद्भावना आहे. पण आपण त्या अवस्थेपर्यंत पोहोचू शकूच असे नाही. अशा वेळी आपण प्रयोग करू नये. म्हणून, प्रिय एस्थर, तुझ्या संयमाची परीक्षा होते आहे असे जर तुला वाटले, तर मी सुचवत असलेला हा जवळचा सहवास तू टाळला पाहिजे. कोणत्याही परिस्थितीत तुझी अंतःशांती आणि

आनंद नष्ट व्हावा, असे मला मुळीच नको आहे. माझी अशी इच्छा आहे की तू तुझ्या जीवनाची अशा रीतीने आखणी करावी आकी श्रमामुळे तुला अधिक आनंद, अधिक सुख आणि सत्याचे अधिक सूक्ष्म आकलन व्हावे. आश्रमात राहिल्यामुळे तू अधिक चांगली ख्रिश्चन व्हावी, अशी माझी इच्छा आहे.

कालचा संपूर्ण दिवस आणि रात्र तू माझ्याबरोबर होतीस. मनाने, शरीराने आणि आत्म्याने तू अधिक निरोगी व्हावीस, जेणेकरून त्याच्या सेवेसाठी तू अधिक चांगले साधन ठरशील, अशी मी प्रार्थना करीन.

आणि डी.शी तुझी मैत्री व्हावी, अशी माझी इच्छा आहे. तो कोण आहे, हे महादेव तुला सांगेल. यापेक्षा अधिक लिहिण्यासाठी माझ्याजवळ वेळ नाही.

तुझी इच्छा असल्यास हे पत्र तू महादेवला दाखवू शकते. प्रार्थनेचे मला हे उत्तर मिळाले आहे. आज पहाटे तुला धीर देणारा एखादा शब्द पाठवावा, असे मला वाटत होते. बिचाऱ्या महादेवबद्दलही मला तितकीच काळजी वाटते. त्याच्यावर वाहून नेण्यास अवघड असा भार आहे आणि देवाचे आभार मानले पाहिजेत की त्याचा विवेक अतिशय संवेदनशील आहे. तो स्वतःला क्षमा करू देत नाही. पण तो अस्वस्थ असतो. त्याच्या अंतरात ईश्वरी अस्तित्वाचा तितका विपुल अनुभव नाही आणि म्हणून तो चिंता करत राहतो.

कृपया त्याला मदत कर आणि त्याच्याकडून मदत घेसुद्धा.

तुझ्या मद्रासच्या भेटीचे अनुभव मला लिही आणि ते अनुभवताना तुला काय वाटले तेही मला सांग.

अगाध प्रेमासह तुझा

बापू

३९

“प्रेमाला कधीही भीती वाटत नाही”

आगगाडीतून,

गुरुवार, . . . १९१९ (संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये या पत्राची तारीख २३ ऑक्टोबर १९१९ दिली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तुला आश्रमात घरच्यासारखे वाटावे, अशी माझी खरोखर इच्छा आहे. तू अनोळखी लोकांमध्ये आहेस, असे तुला वाटू नये किंवा तसा विचारही मनात येऊ नये अमला वाटते. दररोज हिंदुस्तानीचे काही शब्द आत्मसात कर आणि भाषेची अडचण दूर होईल. आश्रम हेच तुझे घर असेल, तर घरात आवश्यक असलेल्या सुखसोयी येथेही निर्माण केल्या पाहिजेत. त्यासाठी देवाची प्रार्थना कर आणि त्या मागून घे.

दररोज मला दोन ओळी लिही. लक्षात ठेव, प्रेमाला कधीही भीती वाटत नाही. त्याच्यापाशी कोणतीही गुपिते नसतात. म्हणून तू सर्वांपुढे आपले मन मोकळे करशील आणि मला शंका नाही की प्रत्येक हृदयात तुला त्याचा प्रतिसाद मिळेल. प्रेमाला नकार देता येत नाही, कारण ते नेहमी सहनशील असते आणि नेहमी दुःख सहन करते. आणि प्रेम म्हणजे सेवा; म्हणून प्रेम सेवेत नेहमी आनंद मानते.

तुझ्या प्रकृतीची काळजी घे.

बापू

४०

"लहान मुले"

दिल्ली,

शुक्रवार, . . . १९१९

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख ३१ ऑक्टोबर १९१९ दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तू मुलांना (आश्रमातील) वाचन आणि लेखन शिकवण्यापेक्षा चारित्र्य म्हणजे काय आणि त्याचा अर्थ काय, हे शिकवण्यावर तू अधिक भर देशील. तुझा मुलांशी लवकरच निकटचा संबंध येणार आहे, हे माहीत असल्यामुळे मला फार आनंद होतो आहे.

एस.ला, तसेच के. आणि एम.ला देखील मला पत्र लिहायला सांग. आणखी पंधरवडाभर तरी मी परतण्याची शक्यता नाही. मि. अँड्रूज माझ्याबरोबर आहेत आणि आम्ही दोघेही शांतता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करत आहो.

मुलांच्या येण्यामुळे काही गर्दी आणि गैरसोय होणार नाही असे मला वाटते.

तुझा,

बापू

४१

"तुझ्या जीवनाला बोलू दे"

लाहोर,

तारीख नाही (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २८ ऑक्टोबर १९१९ दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझी दोन पत्रे मला मिळाली आहेत. मी आज मि. अँड्रूयूज यांच्याबरोबर दिल्ली सोडतो आहे.

तुला तिथे घरच्यासारखे वाटत आहे, याचा मला आनंद आहे. तुझी प्रकृती टिकून राहावी आणि तू आतापेक्षा अधिक सशक्त व्हावीस, याची मला फार काळजी आहे. अर्थात, कोणत्याही गोष्टीची चिंता न करणे हाच सर्वांत चांगला उपाय आहे. कशाचीही अनावश्यक काळजी करू नकोस आणि तुला मानवेल असा आहार घे किंवा स्वतः तयार कर. बा ने मला लिहिले आहे की तू तिची काळजी घेत आहेस.

इथल्या कामाचे वर्णन मी कधीतरी करीन. हे काम कठीण आहे, पण उपयुक्त आहे आणि त्याचा लोकांना फायदा होत आहे.

सध्या 'यंग इंडिया'साठी लिहू नकोस. सध्या तरी मला सरकारला अस्वस्थ करायचे नाही. तूर्तास तू शिक्षणव्यवस्थेसंबंधी लिहिले तर त्यात काहीही गैर नाही, तुझ्या आजूबाजूच्या लोकाशी तुझ्या जीवनालाच बोलू दे.

सप्रेम,

बापू

४२

"मूल्यवान वेळ"

लाहोर,

सोमवार . . . १९१९

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २७ ऑक्टोबर १९१९ दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

मला तुझे पत्र मिळाले.

येथील माझा वेळ अतिशय मूल्यवान आहे.

बहुधा नोव्हेंबरच्या सुरुवातीच्या भागात मला येणे शक्य होणार नाही.

श्री ऍन्ड्रूयूज माझ्याबरोबरच आहेत आणि अनेकदा आम्ही तुझ्याबद्दल बोलत असतो.

तुझ्या प्रकृतीची काळजी घे.

सप्रेम तुझा,

बापू

४३

"स्वतःहोऊन सेवेचे साधन होणे"

लाहोर,

सोमवार . . . १९१९ (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख ४ नोव्हेंबर १९१९ दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे गोड पत्र मिळाले.परंतु काही काळ तरी तू माझ्याकडून नियमित पत्रांची अपेक्षा करू नकोस. मला जीवन समृद्ध करणारे अनुभव येत आहेत. जेव्हा तुम्ही स्वतःहोऊन सेवेचे साधन होता तेव्हा त्याचे पारितोषक म्हणून अवर्णनीय आनंद मिळतो.

परंतु आता अधिक नंतर वा आपण भेटू तेव्हा.

सप्रेम तुझा,

बापू

४४

“एक अत्यंत अद्भुत अनुभव.”

द्वारा सरला देवी चौधरानी,

लाहोर,

२४ ऑक्टोबर १९१९

माझ्या प्रिय बाळा,

तू विचारात माझ्याजवळच असतेस केवळ हे सांगण्याकरता हे पत्र. इथे मला एक अतिशय अद्भुत अनुभव आला आहे.

सप्रेम बापू,

बापू

४५

“जी कोणती सेवा तुला हवी असेल ती माग.”

लाहोर,

४ डिसेंबर १९१९

माझ्या प्रिय बाळा,

तू आजारी का पडलीस? तुझ्या आवाक्याबाहेरची कामे तू अंगावर घेऊ नये. तुझ्यात तिसऱ्या वर्गाने मुंबईला जाण्याची ताकद नाही. खरे तर तुला मुंबईला जाण्याची गरजही नव्हती. असो, तुला लवकर बरे वाटावे म्हणून तुला ज्या कोणत्या सेवेची गरज असेल त्या सर्व मागून घे. तुला नेमके काय झाले होते? महादेवने तुझ्या आजाराबद्दल काहीसे सांगितले आहे. कृपया मला त्याबद्दल सर्व काही सविस्तर सांग.

प्रेम आणि प्रार्थनांसह.

तुझा,

बापू

४६

"ईश्वराची उपस्थिती"

लाहोर,

७ डिसेंबर १९१९

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझी दोन्ही पत्रे मला मिळाली, त्यातील एक लांबलचक पत्रही मिळाले. ते पाठवून तू चांगले केले. मी आधीच म्हटल्याप्रमाणे, तू आश्रमात आली आहेस ती तुझा ख्रिश्चन धर्म गमावण्यासाठी नव्हे, तर तो अधिक परिपूर्ण करण्यासाठी.

प्रार्थनासभांमध्ये तुला देवाची उपस्थिती जाणवत नसेल, तर हे लक्षात ठेव की तुझ्यासाठी राम आणि कृष्ण ही नावे ज्या ईश्वराचा निर्देश करतात, तोच येशू आहे.

तू या प्रार्थनासभांना मुळीच उपस्थित राहू नये. तू आपल्या खोलीत जाऊन एकांतात प्रार्थना कर. प्रार्थनासभांचा उद्देश कोणालाही एखाद्या विशिष्ट भूमिकेत किंवा स्थितीत जाण्यास भाग पाडणे हा नाही. स्वतंत्र स्त्री-पुरुषांसाठी प्रार्थना आहेत. मुलांनी त्यांना उपस्थित राहिलेच पाहिजे. निव्वळ आळशीपणामुळे त्यापासून दूर राहणाऱ्यांनीही उपस्थित राहिले पाहिजे. पण तुझ्याबाबतीत तू का येत नाहीस, याचा कोणीही गैरसमज करून घेणार नाही. म्हणून ज्या गोष्टीमुळे तुला सर्वाधिक शांती मिळेल, तेच कर.

आश्रमामुळे तुला दिवसेंदिवस अधिकाधिक पूर्णपणे ईश्वराचा साक्षात्कार होत नसेल, तर आश्रमाला काहीच अर्थ नाही. रविवारी किंवा इतर कोणत्याही दिवशी तुला चर्चमध्ये जावेसे वाटत असेल, तर अर्थातच तू तसे कर.

तू मला जे लांबलचक आणि सुंदर पत्र लिहिले आहे आणि त्यामुळे तुझ्या अंतःकरणात अधिक खोलवर प्रवेश करण्याची संधी मला मिळाली, याचा मला फार आनंद होतो. तुझे येणे माझ्यासाठी आनंदाची गोष्ट आहे. प्रत्यक्ष अनुभवातून तुला असे जाणवले की यामुळे तुला शांती, आरोग्य आणि खरा आनंद मिळतो, तर माझा आनंद आणखी वाढेल. आणि त्यातून इतर ख्रिश्चनांनाही हे दिसून येईल की स्वतःला ख्रिश्चन म्हणवून न घेणाऱ्या संस्थांमध्येही ईश्वर आणि ख्रिश्चन धर्म सापडू शकतो, आणि सर्व धर्मांमध्ये सत्य एकच आहे. प्रकाश

प्रिझममधून गेल्यावर ज्याप्रमाणे विविधरंगी दिसतो, त्याप्रमाणे अपवर्तनामुळे काही काळ ते सत्य जरी वेगवेगळ्या रूपांत दिसत असले तरी.

तुला वाटते तसे मलाही वाटते की मिस पीटरसनला भेटण्यासाठीसुद्धा तू आत्ताच मद्रासला जाणे घाईचे होईल. ती आश्रमात येऊ शकणार नाही काय? तिने यायला हवे. आश्रमाच्या नव्या ठिकाणी येऊन तिने तो पाहावा आणि काही प्रगती झाली असेल तर ती अनुभवावी. तिला माझे प्रेम जरूर सांग. तू आता पूर्णपणे बरी झालेली असशील, अशी आशा आहे. तू आपल्या शरीराची हेळसांड करू नये. या भूमीत जन्मलेल्या लोकांप्रमाणे तुला आपल्या शरीराच्या बाबतीत मनमानी करता येणार नाही. म्हणून तुझ्या शरीराला ज्या सुखसोयींची गरज आहे, त्यांचा आग्रह तू धरलाच पाहिजे.

सप्रेम,

तुझा,

बापू

४७

"ईश्वरी जीवनाची खरी पहिला पायरी"

लाहोर,

रविवार, . . . १९१९ (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख १४ डिसेंबर १९१९ दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

मला तुझे पत्र आणि सदरा दोन्ही मिळाले. त्याबद्दल मी तुझे आभार मानू इच्छितो; मी तो धुवायला दिला आहे.

तू सूतकताई सुरू केली आहे काय? 'यंग इंडिया'मधील स्वदेशीविषयीचा माझा लेख तू अभ्यासावा, अशी माझी इच्छा आहे. तू कृपया सूतकताई शिकून घेशील काय आणि दररोज त्यासाठी एक तास वेळ निष्ठेने देशील काय? तुझे आणि माझे पूर्वज केवळ हातावर कातलेल्या आणि हाताने विणलेल्या धाग्यांपासून बनवलेले कपडेच वापरायचे. 'स्पिनस्टर' (सूत कातणारी स्त्री) आणि 'वाईफ' (विणकाम करणारी स्त्री) हे शब्द अत्यंत अर्थपूर्ण आहेत. नियमित सूतकताई करून तू आश्रमातील स्त्रियांसमोर एक आदर्श ठेवावा, अशी माझी इच्छा आहे. 'एफ.' सध्या सूतकताई करत आहे काय? नसेल करत, तर कृपया तिला आणि 'आर.'ला सांग की त्यांनी याकडे दुर्लक्ष करू नये. त्यांनी इतर सर्व स्त्रियांनीही दररोज ठराविक वेळ हे काम करणे अपेक्षित होते आणि आश्रमातील तुझ्या आजारपणात त्या सर्वांनी तुझी शुश्रूषा केली, याचा मला आनंद होतो. परस्पर मदत आणि सेवा हीच खऱ्या अर्थाने ईश्वरी जीवनाची पहिली पायरी आहे.

सप्रेम तुझा,

बापू

४८

"तुमच्या त्यागवृत्तीमुळे तुमचा स्वभाव कधीही कडवट होऊ देऊ नका."

लाहोर,

२४ जानेवारी १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

काल लाहोरला पोहोचल्यावर तुझे पत्र मिळाल्याने मला खूप आनंद झाला.

तू तुझे मन मोकळे केले, याचा मला आनंद वाटतो. मैत्री आणि आपुलकीची हीच खरी कसोटी असते. जेव्हा तू मन मोकळे करते, तेव्हाच मला तुला मदत करणे शक्य होते. श्रीमती गांधीं मधील कंजूषपणाची वृत्ती तुझ्या आधीच लक्षात आली असल्याची मला कल्पना नव्हती. मी तुला केवळ सावध केले होते, कारण मी तुला तिच्याशी अधिक जवळचा संबंध ठेवण्यास सांगितले होते. सुदैवाने, माझा इशारा तुला अगदी योग्य वेळी मिळाला. योग्य क्षणी योग्य ती कृती करण्यासाठी देव तुला सुबुद्धी आणि धैर्य देवो. फक्त एक गोष्ट लक्षात ठेव - तुझ्या त्यागवृत्तीमुळे तुझ्या मनात स्वतःबद्दल किंवा आसपासच्या परिस्थितीबद्दल कटुता किंवा वीट निर्माण होऊ देऊ नको. समाजसेवकांसमोर येणाऱ्या सर्वात मोठ्या परीक्षांपैकी किंवा मोहांपैकी हा एक मोह आहे. अपेक्षित प्रतिसाद न मिळाल्यानंतरही ते त्याग करत राहतात आणि शेवटी त्यांना प्रत्येक गोष्टीचा आणि प्रत्येकाचा वीट येतो. जेव्हा आपण कोणत्याही प्रतिसादाची अपेक्षा करत नाही, तेव्हाच आपण खरा त्याग करतो. या शब्दाचा मूळ अर्थ जाणून घेणे मोलाचे ठरेल. तुला कदाचित माहित असेल की याचा अर्थ 'पवित्र करणे' असा होतो. जेव्हा आपण चिडलेले किंवा रागावलेले असतो, तेव्हा आपण स्वतःला किंवा इतरांना पवित्र करत नसतो. अनेकदा, तथाकथित मोठ्या त्यागापेक्षा एका दैवी हास्यामध्ये अधिक त्याग - म्हणजेच 'पवित्र करण्याची क्रिया' दडलेली असते. या ओळी लिहीत असताना मला मेरी आणि मॅग्डालीन (बहुधा मार्था हे नाव गांधीजींच्या तोंडून आले असावे.) यांची उदाहरणे आठवत आहेत. दोघीही चांगल्या होत्या, पण जिने कोणताही गाजावाजा न करता केवळ आपल्या प्रभूची सेवा केली, ती कदाचित दुसरीपेक्षा अधिक त्यागशील होती. आणि तुझ्या बाबतीतही तसेच होवो. श्रीमती गांधी किंवा इतर कोणालाही आपलेसे करण्याच्या प्रयत्नात तुझ्या आत्म्यावर किंवा मनावर अती ताण येऊ देऊ नको. जेव्हा तुला असे वाटेल की तिचे आणि तुझे पटत नाही, तेव्हा तू स्वतःसाठी स्वतंत्र स्वयंपाकघर सुरू केले पाहिजे. तू तिची सेवा करणे चालू ठेवू शकते, पण तिच्याशी

अतिशय जवळीक साधण्याची गरज नाही. तिथे तू करत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे तुझे मन किंवा शरीर थकून जाऊ नये.

अन्न किंवा इतर कोणत्याही गोष्टीबाबत तुला जी काही सोय हवी असेल, ती कृपया नक्की माग. मगनलाल, इमामसाहेब किंवा तुझ्या संपर्कात आलेल्या इतर कोणाकडेही तू ती मागणी करू शकते.

हो, दीपकबद्दल तू जे वर्णन केले आहे, तो तसाच आहे. त्याला त्याची जबाबदारी हळुवारपणे समजावून सांगून अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करायला लावावे अशी माझी अपेक्षा आहे. त्याच्या पत्रलेखनावर देखरेख ठेव. तो आपल्या आईला दररोज सविस्तर आणि नीटनेटके पत्र लिहितो ना, याकडे लक्ष दे. तुझ्या या दुःखाच्या काळात मी पूर्णपणे तुझ्या सोबत आहे.

डेन्मार्कला आपल्या भावाजवळ असावे ही तुझी इच्छा मी समजू शकतो. पण तु एक वेगळा मार्ग निवडला आहे – असा मार्ग की ज्यामध्ये केवळ एकाच व्यक्तीची सेवा करण्यापुरते मर्यादित राहणे शक्य नाही. देव तुला तुझ्या या कार्यासाठी बळ देवो.

महादेवबद्दल मी तुझ्याशी सहमत आहे. त्याला त्याच्या प्रकृतीबद्दल अकारण काळजी वाटते. (महादेव देसाईंनी एस्थर फेअरिंगला सांगितले होते मी इतक्या वेळा आजारी पडत असल्यामुळे मला आश्रमात राहण्याचा कोणताही हक्क नाही.) त्याचा मोठेपणा त्याच्या शरीरात नाही तर आत्म्यात आहे. त्याच्या आजारपणात त्याची सेवाशुश्रूषा करणे हा तर त्याच्या मित्रांचा विशेषाधिकार आहे.

सप्रेम तुझा,

बापू

४९

"त्याने लिहायलाच पाहिजे."

लाहोर, २६ जानेवारी १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझी छोटीशी चिठ्ठी मिळाली. माझी पत्रे तुला नियमितपणे मिळत असतील, अशी आशा आहे; मी तर क्वचितच एखादा दिवस पत्र लिहिण्याचे चुकवले असेल. आज मी तुला प्रेमपत्र पाठवू शकत नाही, कारण टपालासाठी माझ्याकडे फारसा वेळ नाही. दीपकची प्रगती कशी चालली आहे? कृपया दीपकला सांग की, त्याने गेल्या चार दिवसांपासून सरलादेवींना (दीपकची आई) पत्र लिहिलेले नाही. त्याने पत्र लिहिण्यात नियमित राहायला हवे. त्याने दररोज किमान एक पोस्टकार्ड तरी लिहावे, याकडे कृपया लक्ष दे.

तुझा,

बापू

५०

“वाईटाचा प्रतिकार करू नका.”

रविवार, . . . १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

'एम'ने मला सांगितले की तू आता 'आय'कडे राहतेस. मला आनंद आहे की तुला तिथे इतर कोणत्याही ठिकाणापेक्षा अधिक 'घरच्यासारखे' वाटेल; याचे एक कारण म्हणजे तिथे अशी व्यक्ती आहे जी तुझ्याशी सतत इंग्रजीत बोलू शकेल. तसेच, 'एफ'वर तू जे प्रेम (जे तू पारखून आणि समजून व्यक्त करते) उधळू शकशील आणि त्याचे परिणामही तुला त्वरित दिसून येतील.

तुझी प्रकृती जर बिघडली किंवा तुझी मनःशांती ढळली, तर मला खूप दुःख होईल. 'अनिष्टाला (किंवा वाईट गोष्टीला) विरोध करू नका' या वाक्याचा वरकरणी दिसतो त्यापेक्षा खूप खोल अर्थ आहे. उदाहरणार्थ, 'ए'मधील वाईट गोष्टीला विरोध करू नये; तू किंवा मी त्याबद्दल अस्वस्थ होऊ नये किंवा अधीर होऊन स्वतःशी असे म्हणू नये की, 'ही स्त्री सत्य का पाहत नाही किंवा मी दिलेल्या प्रेमाचा परतावा का देत नाही?' बिबट्या जसा आपल्या अंगावरील ठिपके बदलू शकत नाही, तसेच तीही तिच्या मूळ स्वभावाविरुद्ध वागू शकत नाही. जर तू किंवा मी प्रेम केले, तर आम्ही आमच्या स्वभावाप्रमाणे वागतो; आणि जर तिने तसा प्रतिसाद दिला नाही, तर ती तिच्या स्वभावाप्रमाणे वागते. आणि जर आपण त्याबद्दल चिंता केली, तर आपण त्या 'अनिष्टाला विरोध' करत असतो. तुला हे पटते काय? मला वाटते की त्या सूचनेचा हाच खोल अर्थ आहे. म्हणून, प्रत्येकाशी वागताना तू तुझी मनःस्थिती स्थिर आणि शांत ठेवावी अशी माझी इच्छा आहे. दुसरे म्हणजे, शारीरिक आरामासाठी आवश्यक असलेल्या कोणत्याही गोष्टीपासून स्वतःला वंचित ठेवू नको. जर तू इतर कोणाला विचारणार नसशील, तर मला तरी विचार.

जोपर्यंत मला तुझ्याबद्दल काळजी वाटते, तोपर्यंत तू मला रोज पत्र लिहावे अशी माझी इच्छा आहे.

प्रेम आणि प्रार्थनेसह,

तुझा,

बापू

५१

"सुखद दुःख आणि दुःखद आनंद"

लाहोर,

मंगळवार, . . . १९२० (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख १०-२-१९२० दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

मला एकाच दिवशी तुझी ती प्रेमळ तार आणि दोन पत्रे मिळाली. तुझ्या वडिलांविषयीचे पत्र मिळण्यापूर्वीच मी तुला तार केली होती. त्या हाकेला प्रतिसाद देऊन तू लवकरात लवकर तिथे जाशील याबद्दल मला खात्री वाटते. तू जाण्यापूर्वी मला तुझ्याशी मनमोकळ्या गप्पा मारायच्या आहेत. सध्या शरीरात जाणवणाऱ्या अशक्तपणाची काळजी करू नकोस. आश्रमाला तू तुझेच घर समज आणि जेव्हा वाटेल तेव्हा तू तिथे परतावे अशी माझी इच्छा आहे. तुला आता मद्रासला जाऊन, डेन्मार्कला जाताना वाटेत परत यायचे असेल, तर तू तसे करू शकतोस. पण मद्रासला जाण्यापूर्वी तुला भेटणे मला अधिक आवडेल. तरीही, तुझ्या मते जे सर्वोत्तम असेल तेच कर. गरम पाण्याने स्नान कर, म्हणजे अंगावरील पुरळ नाहीसे होतील. कटीस्नानाचा (hip baths) तुला नक्कीच फायदा होईल. देवदासने तुझ्यासोबत जावे अशी माझी इच्छा आहे. आपण भेटू तेव्हा मी त्याबद्दल त्याच्याशी आणि तुझ्याशी चर्चा करेन. महादेवने जावे ही कल्पना मला अधिक भावते. 'डी.'कडे एका मिशनरीने दिलेले एक छोटे पुस्तक आहे; त्याचे नाव 'द इनर श्राइन' (The Inner Shrine) असे आहे. त्यांतील एका भजनामध्ये मला या ओळी वाचायला मिळाल्या: "आनंदात दुःख आणि दुःखात आनंद, यांनी माझा आत्मा आता भरून गेला आहे" - आणि त्याक्षणी मला तुझी आठवण झाली. 'आनंदमिश्रित दुःख' आणि 'दुःखमिश्रित आनंद' हे शब्दप्रयोग किती अद्भुत आहेत! पण आज पुरे झाले.

प्रेम आणि प्रार्थनेसह

तुझा,

बापू

५२

"त्याच्या सेवेसाठी साधन"

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २९ जानेवारी १९२० दिलेली आहे.)

मी दोन दिवस तुला काहीही लिहिले नाही - पण त्या काळात तुझ्याबद्दल विचार करणे किंवा बोलणे मात्र थांबले नाही. तुझी प्रकृती हवी तशी चांगली नाही. कदाचित तुला चपाती पचत नसावी. अशा वेळी तू नेहमीचा 'लोफ' (पाव) घ्यावा. 'अ.' तो तुझ्यासाठी आणून देईल. याबद्दल इमाम साहेबांना सांगा. तसेच, सकाळी नाश्त्यासाठी तू दूध, एखादे फळ, पाव आणि दही घेऊ शकते; त्यासोबत साधी उकडलेली भाजीही चालेल. कदाचित डाळ तुला मानवणार नाही. थोडक्यात, थोडा पाव, थोडा भात, थोडी भाजी आणि दही असा तुझा नाश्ता असू शकेल. संध्याकाळीही हेच पदार्थ चालू शकतील. आणि दुपारी एखादे ताजे फळ, समजा संत्रे, घेता येईल; हे योग्य आहे की दुसरे काहीतरी, याचा निर्णय शेवटी तूच घ्यायचा आहे. फक्त, ज्याप्रमाणे एखाद्या कारागिराचे पहिले कर्तव्य आपली अवजारे सुस्थितीत ठेवणे असते, तसेच तूही तुझे शरीर सुस्थितीत ठेवलेच पाहिजे. देवाने आपल्याला हे शरीर त्याच्या सेवेसाठी समर्थपणे वापरण्याचे एक साधन म्हणून दिले आहे - ते लाड पुरवण्यासाठी किंवा अतिशय नाजूकपणे (कापसात गुंडाळून) जपून ठेवण्यासाठी नाही, आणि त्याच वेळी दुर्लक्ष करून त्याचा गैरवापर करण्यासाठी किंवा ते खराब करण्यासाठीही नाही. हा उपदेश कदाचित कंटाळवाणा वाटेल, पण तो अत्यंत आवश्यक आहे.

सप्रेम, तुझा,

बापू

५३

"ईश्वर तुझे मार्गदर्शन करील"

बुधवार,

. . . १९२० (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख ४-२-१९२० दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय मुली,

तुझी पत्रे मिळाली. होऊन गेलेल्या गोष्टींबद्दल शोक करण्यात काहीच अर्थ नाही. आता परिस्थिती कशी सुधारायची, हाच खरा प्रश्न आहे. ईस्टरच्या काळात किंवा इतर कोणत्याही वेळी तुला जिथे जावेसे वाटेल, तिथे तू नक्कीच जाऊ शकतेस. तुझे मानसिक आणि आध्यात्मिक समाधान हीच सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आहे. तू ज्या अनियमिततेचा उल्लेख केला आहेस, त्यावर 'एल. के.' यांनी अजमावलेला एक अत्यंत प्रभावी उपाय उपलब्ध आहे. यात 'हिप बाथ' (कंबरेपर्यंतच्या पाण्याचे स्नान) आणि 'फ्रिक्शन बाथ' (घर्षण स्नान) यांचा, तसेच मीठ व इतर मसाले नसलेल्या आहाराचा समावेश आहे. आमच्याकडे आश्रमात त्यासंबंधीचे पुस्तक आहे; ते तू वाच. 'एस.', 'के.' आणि इतरांना त्याबद्दल माहिती आहे. 'बा'नेही अनेक वर्षे हे उपाय करून पाहिले आहेत आणि त्यांना त्याचे उत्तम परिणाम मिळाले आहेत. तिथे असताना तू हे उपाय नक्की करून बघ. ब्रेड (पाव) मिळवण्याबाबत अजिबात संकोच करू नकोस; ती मिळवणे ही अगदी साधी गोष्ट आहे. तुला शांत वेळ मिळावा आणि आध्यात्मिक चिंतन-मनन करता यावे, या तुझ्या मताशी मी सहमत आहे. तू अहमदाबादमधील चर्चमध्ये का जात नाहीस? पण हे काही कॉन्व्हेंटला जाण्याऐवजी सुचवलेले नाही. देव तुला मार्गदर्शन करेल आणि तुला बळ व प्रकाश देईल.

प्रार्थना आणि प्रेमासह,

तुझा,

बापू

५४

"प्रेम आणि सत्य... जगण्यासारख्या एकमेव गोष्टी"

गुरुवार,

. . . १९२० (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख १२-२-१९२० दिलेली आहे.)

मत्प्रिय एस्थर,

तोंड धुणे झाल्यावर माझ्या मनात तू आणि महादेव हेच प्रामुख्याने येत होता. मी तुला अहमदाबादला थांबवून ठेवले आहे. पण मी हे योग्य केले काय? जर तुझी प्रकृती अधिक बिघडली, तर मी कुठे असेन? म्हणून, तुझी प्रकृती किमान बरी असेल तरच तू माझी वाट पहावी अशी माझी इच्छा आहे. अन्यथा, मद्रासहून परतल्यावर आपण भेटूया. मी इच्छा व्यक्त केली आहे म्हणून तिथेच थांबणे तुला बंधनकारक आहे, असे मुळीच समजू नकोस. निखळ प्रेम व्यक्त करणे म्हणजे तलवारीच्या धारेवरून चालण्यासारखे आहे. 'मीपणाचा पूर्ण त्याग आणि सर्वस्व ईश्वरास अर्पण' हे गाणे सोपे आहे, पण आचरणात आणणे तितकेच कठीण आहे. आपण केवळ प्रेमाने भरलेले आहो असे वाटत असतानाही, आपण कधी स्वार्थी होतो हे आपल्याला कळतच नाही. याबद्दल मी जितका विचार करतो, तितका मी अनेकदा हे जे म्हणालो त्यातील सत्य मला अधिक उमगते. प्रेम आणि सत्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत; त्या दोन्ही गोष्टी आचरणात आणणे अत्यंत कठीण असले तरी, केवळ त्यांच्यासाठीच जगणे सार्थकी लागते. जो ईश्वराच्या सर्व प्राणिमात्रांवर प्रेम करत नाही, तो सत्यनिष्ठ असू शकत नाही; म्हणूनच सत्य आणि प्रेम हे पूर्ण समर्पणाचे प्रतीक आहेत. त्यामुळे, तुला आणि मला दोघांनाही याची पूर्णपणे जाणीव व्हावी, अशी मी प्रार्थना करेन.

तुझा,

बापू

५५

“सभोवती खूप लोक गोळा झाले आहे.”

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख ३० जानेवारी १९२० दिलेली आहे.)

माझ्या लाडक्या बाळा,

आज तुझे पत्र आले नाही. माझ्याभोवती सतत अशा लोकांचा गराडा आहे की ज्यांना माझी गरज आहे, तुला प्रेमपत्र लिहिणे मला शक्य होत नाही. म्हणूनच, मी माझ्या प्रार्थना आणि माझे सर्व प्रेम तुला पाठवत आहे.

तुझा,

बापू

शक्य असल्यास, उत्साह वाढवणारे आणि आनंदी पत्र मला अवश्य लिही

मो. क. गां.

शुक्रवार

५६

"लग्नसमारंभ"

लाहोर,

रविवार, . . . १९२० (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख १-२-१९२० दिलेली आहे.)

तू किती वाईट मुलगी आहेस की इतके दिवस तू मला पत्रावाचून ठेवले? अर्थात, इतरांकडून मला तुझ्याबद्दल माहिती मिळत असतेच. तू एका लग्न-समारंभाला गेली आहेस. मला त्याबद्दल थोडी अस्वस्थता वाटली. हे नक्की काय प्रकरण आहे? अनोळखी लोकांच्या गराड्यात तुला कसे वाटले असेल? केवळ कर्तव्य म्हणून तू तिथे गेली असशील, तर ते चुकीचे होते; कारण अशा समारंभांना उपस्थित राहण्याची तुझ्यावर अशी कोणतीही जबाबदारी नव्हती की जिला कर्तव्य म्हणता येईल. जर तू केवळ विरंगुळ्यासाठी म्हण की बदल म्हणून म्हण तिथे गेली असशील, तर तो बदल काही फारसा इष्ट होता असे मला वाटत नाही. तो समारंभ कुठे होता? तिथली माणसे कशी होती? त्यांना इंग्रजी येत होते का? तिथे तू काय जेवलीस? तुला कुठे झोपावे लागले? तुला तिथे जाण्याची सूचना कोणी दिली? हे सर्व मला खूपच विचित्र वाटते. तू अशा प्रकारे अंधारात चाचपडत प्रयोग करावे अशी माझी इच्छा नाही. आता रविवारची पहाट झाली आहे आणि मला तुझी खूप काळजी वाटते आहे. काळजी करणे मूर्खपणाचे आहे हे मला ठाऊक आहे. कारण आपल्या सर्वांचे रक्षण आणि मार्गदर्शन करण्यासाठी ईश्वराची सत्ता आपल्यावर आहेच. पण तू मला तुला 'माझे मूल' म्हणण्याचा अधिकार दिला आहेस. 'तू युगायुगांच्या दूर्ग, माझ्यासाठी फाटलास तू; घेऊ दे मला तुझ्यात आश्रय.'

खूप, खूप प्रेमासह,

तुझा,

बापू

५७

"शिस्तबद्ध अंतरात्मा... हाच ईश्वराचा आवाज आहे"

लाहोर (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख १-२-१९२० दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

सोबत जोडलेले पत्र (पत्र क्र. ५६) मी सकाळीच लिहिले होते. मला आताच तुझे पेन्सिलने लिहिलेले पत्र मिळाले. मला स्पष्टपणे दिसते की ते निमंत्रण स्वीकारण्यात तू चूक केली. तू तरुण आहेस, तुला अनुभव नाही. तुझे हृदय सोन्यासारखे शुद्ध आहे, पण त्याला स्थैर्याची गरज आहे. सुकाणू नसलेल्या मोठ्या जहाजाचे काय होते? ते कुठे जाते? ते भरकटत नाही काय? आज तुझे दुःख पाहून माझे हृदय हेलावून जात आहे. तू अशा वातावरणातून बाहेर पडलीस की जिथे तुझा काही प्रमाणात विकास होऊ शकत होता. तू अशा वातावरणात (मिशनरी समुदाय) आली आहेस की जिथे त्या वातावरणाशी जुळवून घेतल्यास तुझा खूप अधिक विकास होऊ शकतो. तुझ्या या लहरीपणामुळे तू स्वतःलाच इजा करून घेऊ नकोस. शिस्तबद्ध अंतरात्म्याचे ऐकले पाहिजे; तोच ईश्वराचा आवाज असतो. शिस्त नसलेला अंतरात्मा विनाशाकडे नेतो, कारण त्यातून सैतान बोलत असतो. मी तुझ्यासोबत असायला हवे होते असे मला वाटते. 'जे मला "प्रभू, प्रभू" म्हणतात ते सर्वच स्वर्गाच्या राज्यात प्रवेश करणार नाहीत, तर जो स्वर्गातील माझ्या पित्याची इच्छा पूर्ण करतो, तोच त्या राज्यात प्रवेश करील.' (साबरमती आश्रम.) मी हे आठवणीवरून उद्धृत करतो आहे, पण ते पुरेसे आहे.

स्वतःला शिस्तीत ठेव. महादेवचा सल्ला घेतल्याशिवाय काहीही करू नकोस. तो तुला मोठ्या भावासारखा समज. त्याच्याशी जवळीक साध. तुला हवे असलेले अन्न मागून घे, हवी तितकी विश्रांती घे आणि तुझे मन व शरीर शांत ठेव.

मला रोज एक सविस्तर पत्र लिही.

मी तुझ्यासाठी प्रार्थना करेन आणि तुझ्या या लहरीपणामुळे तुझ्यावर अधिकच प्रेम करेन.

तुझा,

बापू

५८

"पवित्रतेचे मंदिर"

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख ८-२-१९२० दिलेली आहे.)

माझ्या लाडक्या बाळा,

सरलादेवींना लिहिलेले तुझे ते हृदयद्रावक पत्र मी पाहिले आहे. त्या पत्रातून तू तुझे मन मोकळे केले, याचा मला आनंद होतो. मी तुला आजच एक तार पाठवली आहे; त्यात मी विनंती केली आहे की, जर तुला शक्य असेल तर मी (साबरमतीला) पोहोचेपर्यंत तू तिथून निघू नकोस. मला तुझ्याशी पहाटेच्या वेळी निवांतपणे काही गोष्टींवर चर्चा करायची आहे. अशी वेळ मला केवळ आश्रमातच मिळते. मी तुला सुचवलेली स्नानपद्धती तू अवलंबावी, असा मी आग्रह धरेन. तुझ्याकरिता पाणी मागवून घे.

तू काही 'अपात्र' मूल नाहीस; तुझ्या अद्भुत प्रेमामुळे आणि कर्तव्यदक्षतेमुळे तू माझ्या अत्यंत जवळची झाली आहेस. तुझ्या वागण्यातील काही लहरीपणामुळे तुझ्या पात्रतेबद्दलच्या माझ्या मतामध्ये काही बदल होऊ शकेल, असा विचारही क्षणभर करू नकोस. तुला कुठे अधिक बळकट होण्याची गरज आहे, हे निदर्शनास आणून देणे हे माझे कर्तव्य आणि सौभाग्य आहे. जर शरीर हे 'पवित्रतेचे मंदिर' असेल, तर त्याची अत्यंत काळजी घेणे आवश्यक ठरते, अर्थात, लाड पुरवणे नव्हे, पण त्याच वेळी त्याकडे दुर्लक्ष करणे किंवा उदासीनता बाळगणेही नको.

नेहमीच प्रार्थनेचा भाव असलेल्या असीम प्रेमासह,

तुझा,

बापू

५९

"प्रार्थनापूर्ण प्रेम"

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख लाहोर, गुरुवार ५-२-१९२० अशी दिलेली आहे.)

माझ्या लाडक्या बाळा,

मी तुझे मन दुखवले आहे हे माझ्या लक्षात आले आहे, मला क्षमा कर. मी तसे लिहिले कारण माझे तुझ्यावर खूप प्रेम आहे. मला वाटते की तू इथे येण्यात काही अर्थ नाही, कारण ११ तारखेपासून मी दौऱ्यावर असेन. त्यामुळे तू आलीस तरीही मी तुझ्यासोबत असू शकणार नाही. जास्तीत जास्त २३ तारखेपर्यंत मी तुझ्यासोबत असेन अशी मला आशा आहे. आणि तेव्हा आपल्याला एकत्र थोडा वेळ घालवता येईल. तोपर्यंत, कृपया 'हिप बाथ' (कंबरेचा बाथ) आणि 'सिट्झ बाथ' (बसून घ्यायचा बाथ) घेत जा. आणि तिथे असलेल्या डॉक्टरांकडून तू तपासणी का करून घेत नाहीस? मी तुझ्या जागी असतो, तर मला असा कोणताही संकोच वाटला नसता. पण मी तुझ्यावर सक्ती करू इच्छित नाही.

प्रार्थनापूर्ण प्रेमासह,

तुझा,

बापू

६०

"महत्त्वपूर्ण सेवा करण्याचे एक साधन"

बनारसला जाणाऱ्या रेल्वेत,

रविवार (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख १५-२-१९२० दिलेली आहे.)

माझ्या लाडक्या बाळा,

मी बनारसला जात आहे आणि लवकरच आपली भेट होईल. मला असे वाटते की तू देवदासप्रमाणे माझी सेवा करण्यासाठी माझ्याबरोबर असतीस तर किती छान झाले असते. तुला त्यात आनंद वाटला असता आणि मलाही.

कोणीही वडिलांची जागा घेऊ शकत नाही; पण तू या देशाला आपला देश म्हणून स्वीकारले आहेस, त्या देशात माझ्या क्षमतेनुसार मला तुझ्यासाठी वडिलांची भूमिका पार पाडावी, असे वाटते.

स्वतःची प्रकृती सुधारण्यासाठी तुला डेन्मार्कला जावे लागणार, या विचाराने मला वाईट वाटते. तुला पूर्णपणे निरोगी करून, अधिक परिपूर्ण ख्रिश्चन आणि अधिक परिपूर्ण मुलगी बनवून डेन्मार्कला पाठवण्यापेक्षा अधिक आनंद देणारी दुसरी कोणतीही गोष्ट नाही. आणि या जीवनातच तुझी पूर्ण वाढ होण्याच्या सर्व शक्यता तुझ्यात आहे.

ईश्वर तुझ्या सर्वांत प्रिय इच्छा पूर्ण करो आणि तुला मानवजातीची महान सेवा करण्याचे एक साधन बनवो. हिंदुस्थानवरील तुझे प्रेम हे केवळ मानवजातीवरील तुझ्या प्रेमाची अभिव्यक्ती म्हणूनच स्वीकारार्ह ठरू शकते. **'स्वतःचे काहीही नाही आणि सर्वस्व तुझेच'** ही फार मोठी प्रार्थना आहे - आपल्या प्रकारची सर्वांत मोठी प्रार्थना.

ती प्रार्थना तुझ्या आणि माझ्या बाबतीत खरी ठरो.

संपूर्ण प्रेमासह,

तुझा,

बापू

तू ए.ला आपले संपूर्ण हृदय अर्पण करशील.

६१

"सर्व संशयांपासून मुक्त"

आश्रम,

रविवार (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २२ - २ -१९२० दिलेली आहे.)

माझ्या लाडक्या बाळा,

आज परत आल्यावर तुझी तीन प्रेमपत्रे माझी वाट पाहत असल्याचे मला आढळले. तुझ्या पत्रांतील प्रसन्नपणा, शांतपणे परिस्थिती स्वीकारण्याची वृत्ती आणि ईश्वरावरील विश्वास पाहून मला फार आनंद झाला. हा विश्वास तुझ्यात आधीपासूनच होता. पण तुझ्या पत्रांतून आता तो अधिक दृढ झालेला आाढळतो. तुझा हा विश्वास अधिकाधिक दृढ होत जावो आणि शेवटी तू सर्व संशयांपासून मुक्त होशील व त्यामुळे काहीही घडले तरी सदैव आनंदी राहावे अशी माझी इच्छा आहे. याचे कारण आपण जीवनाच्या प्रवासात पुढे जात असताना निर्णय घेण्यासाठी आपल्यासमोर नेहमीच प्रश्न उभे राहतात; आणि जेव्हा सैतानाचा आवाज जवळजवळ ईश्वराच्या आवाजासारखा ऐकू येतो, तेव्हा ते प्रश्न सर्वांत कठीण असतात. केवळ पूर्ण विश्वास, निर्दोष शुद्धता आणि आत्यंतिक नम्रता यांमुळेच आपल्याला योग्य निवड करता येते.

मी निदान एक आठवडा आश्रमात राहण्याची आशा करतो आणि त्यानंतर पंधरवडाभर एकांत आणि विश्रांती घेण्याचा विचार आहे. आज रात्री झोपण्याच्या वेळी मला तुझी नक्कीच उणीव जाणवेल.

सप्रेम तुझा,

बापू

एस.च्या वडिलांनी तुझे घड्याळ परत केले आहे, हे ऐकून तुला आनंद होईल. त्याची किंमत ते परत मिळाले यात नसून, ते परत करण्यामागील हेतूत आहे. डेन्मार्कला जाताना परत येण्याच्या मार्गावर तू ते घे.

बापू

६२

"अर्थातच मी प्रार्थना करीन"

(हे आणि त्यानंतरची, क्रमांक ७२ पर्यंतची पत्रे एस्थर फेअरिंगला मदत व्हावी या उद्देशाने लिहिली गेली होती. डॉ. ई. के. मेनन यांच्याशी तिचा साखरपुडा झाल्याची घोषणा होताच तिच्यावर बरीच टीका झाली होती. त्यातील बरीचशी टीका कठोर आणि अनुदार होती.)

आश्रम, १४ मार्च १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

अर्थातच मी प्रार्थना करीन आणि त्यापेक्षा अधिक चांगले मी काही करू शकत नाही, हे मला माहीत आहे. तू ज्या संकटातून जाते आहेस, त्या वेळी मित्र तुझी फारशी मदत करू शकत नाहीत. ईश्वर तुझे रक्षण करो.

"प्रत्येक मनुष्याच्या आणि प्रत्येक राष्ट्राच्या जीवनात असा क्षण एकदा येतो की जेव्हा सत्य आणि असत्य यांच्यातील संघर्षात चांगल्या किंवा वाईट बाजूने निर्णय घ्यावा लागतो. एखादे महान कार्य, ईश्वराचा नवा मसीहा, प्रत्येकाला उत्कर्ष किंवा अधःपतन यांपैकी एक देऊ करत येतो आणि बकऱ्यांना डाव्या हाताला, मेंढरांना उजव्या हाताला वेगळे करतो; आणि अंधार व प्रकाश यांच्यामधील निवड कायमची ठरून जाते."

असेच काही, जर मला निवडता आले तर, ते मी तुला दररोज निवडून पाठवीन आणि त्यासोबत माझी प्रार्थनाही असेल अशी मी आशा करतो. आज मी तुला जे पाठवले ते लोवेलचे आहे.

सप्रेम तुझा,

बापू

माझ्या प्रकरणाचा निकाल लागला आहे. माझ्या समजुतीप्रमाणे न्यायालयाने आम्हा दोघांना ताकीद दिली आहे, पण कोणतीही शिक्षा केलेली नाही.

बापू

६३

“मी तुझ्या दुःखात सहभागी आहे.”

म्हणून तुझा स्वर
उठू दे उंच माझ्यासाठी रात्रंदिवस फवाऱ्याप्रमाणे.

ईश्वराला जाणूनही
स्वतःसाठी आणि ज्यांना मित्र म्हणतात त्यांच्यासाठी
उंचावत नसतील जर हात प्रार्थनेचे,
तर कशामुळे माणसे
मेंढरांहून वा बकऱ्यांहून आहेत अधिक,
पोसत असतील मेंदूत आंधळे जीवन?

अशा रीतीने ही सारी गोल धरती
ईश्वराच्या चरणांभोवती
सुवर्णशृंखलांनी बांधलेली आहे
चोहो दिशांनी.

— टेनिसन

माझ्या प्रिय बाळा,

वरील कविता आजच्या तुझ्या दुःखातील माझा सहभाग आहे. ती तुझा भार काहीसा हलका करो.

प्रेमासह,

मुंबई, १३ मार्च १९२०

तुझा,
बापू

६४

“सर्व गोष्टींत तुला पाहणे”

शिकव मला, हे माझ्या देवा, माझ्या राजा,
सर्व गोष्टींत तुला पाहणे,
आणि जे काही करीन मी,
ते तुझ्यासाठीच करणे.

तुच्छ असे काहीच नाही,
जे “तुझ्यासाठी” या भावनेच्या स्पर्शाने
उजळून निर्मळ होणार नाही,

मिळू शकतो त्या सर्वांनाही तुझा अंश,
या एकाच भावनेने सेवक
करतो दिव्य कष्टाच्या कामालाही;
तुझ्या नियम समजून घेऊन
झाडतो खोली,
त्या कामाला आणि त्या कृतीलाही

करतो तो सुंदर.

हाच तो प्रसिद्ध पारसमणी,
जो सर्वकाही सोन्यात परिवर्तित करतो;
कारण ज्याला ईश्वराचा स्पर्श होतो
आणि ज्याला तो आपले म्हणतो,
त्याला त्याहून कमी काही म्हणता येत नाही.

— जॉर्ज हर्बर्ट

माझ्या प्रिय बाळा,

या ओळींपैकी एखाद्या ओळीने, एखाद्या शब्दाने किंवा एखाद्या विचाराने तुझे दुःख काहीसे हलके व्हावे अशी माझी इच्छा आहे.

मुंबई, १७ मार्च १९२०

सप्रेम तुझा,

बापू

६५

“त्याच्या इच्छेप्रमाणे उपयोग”

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख १८-३-१९२० दिलेली आहे.)

प्रभो, मी जगतो की मरतो,
नाही याची चिंता मला;
तुझ्यावर प्रेम करणे, तुझी सेवा करणे,
एवढेच माझे काम,
आणि ही कृपाही तूच कर.

जीवन दीर्घ असेल तर मला आनंद होईल,
दीर्घकाळ तुझी आज्ञा पाळता येईल म्हणून;
ते अल्प जरी असले, तरी मी दुःखी का व्हावे,
अनंत दिवसांकडे उंच भरारी घेता येणार नाही का मग?

ख्रिस्त ज्या अंधाऱ्या वाटांनी गेला,
त्याहून अधिक अंधाऱ्या वाटांनी
तो मला नेत नाही;
जो कोणी ईश्वराच्या राज्यात येतो,
त्याला करावा लागतो प्रवेश याच दारातून.

ये प्रभो तेव्हा, जेव्हा तुझ्या कृपेने
तुझे धन्य मुख पाहण्यास मी पात्र होईन;
कारण पृथ्वीवरील तुझे कार्य जर इतके मधुर असेल,
तर तुझी महिमा कशी असेल?

त्या जीवनाचे माझे ज्ञान अल्प आहे;
श्रद्धेचा डोळाही धुसर आहे;
पण एवढे पुरेसे आहे की ख्रिस्त सर्व जाणतो,
आणि धरलेले असेल मी बोट त्याचे.

— रिचर्ड बॅक्स्टर

माझ्या प्रिय बाळा,

आणखी एक संध्याकाळ आली आहे आणि तुझ्या विचारांनी माझे मन भरून गेले आहे. हे विचार मी आपल्या दोघांच्या निर्मात्याकडे सोपवतो, जेणेकरून तो त्यांचा तुझ्या हितासाठी त्याला योग्य वाटेल तसा उपयोग करून घेऊ शकेल.

सप्रेम तुझा,
बापू

६६

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख १९-३-१९२० दिलेली आहे.)

"स्व"

अरे, जीवनातील सारी दुःखे मी गातगात करू शकलो असतो पार ,
प्रत्येक रात्रीचे रूपांतर करू शकलो असतो दिवसात,
जर इतका घट्टपणे चिकटून राहिला नसता स्व माझ्याशी,
किंवा मी जे काही करतो, बोलतो त्याला नसतो राहिलो धरून.

माझे विचारही आहेत स्वार्थाने भरलेले, सतत उभारत असतात
हवेतले क्षुद्र महाल;
स्वतःला सुंदर दाखवता यावे म्हणून

इतरांवरील माझ्या प्रेमाचा करत असतो उपयोग,
मुलामा म्हणून.

मला वाटते, सारे जग माझे गुणदोष
पारखण्यातच मग्न आहे;
त्याची उत्कट स्तुतीही मला जणू
अनिच्छेने दिल्यासारखी वाटते.

अरेरे ! जीवन किती वेगाने धावते आहे?
तरी आपण स्वतःच्या या घृणास्पद मिठीतून पूर्णपणे सुटू शकत नाही;
आणि जेव्हा आपण सावकाश चालतो, तेव्हा तो आपल्या बरोबरच असतो चालत,
आणि झोपतेही रात्री असतो आपल्याबरोबरच.

हे प्रभो !
माझे जीवन जर इतरांसाठी खर्च करता आले असते

निःस्वार्थपणे:

माझ्या बंधूंमध्ये आले असते देता मला स्वतःला पूर्णपणे झोकून,

आणि केवळ त्यांच्यासाठीच आले असते जगता तर !

माझ्या प्रिय बाळा,

तू तुझे वचन विसरली आहेस. इतके दिवस माझ्यापासून काहीही न मिळता मला ठेवू नकोस. वरील कविता आजच्या दिवसासाठी माझी निवड आहे.

सप्रेम तुझा,

बापू

६७

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २१-३-१९२० दिलेली आहे.)

"शेवटी आपल्या पित्याच्या घरी"

मी तुला सांगतो, तूही तेच सांग
पहिल्या भेटेल त्या माणसाला—
गल्लीमध्ये, महामार्गावर
किंवा मोकळ्या रस्त्यावर—
तो की आपण आणि सारे मानव
प्रेमाच्या एका छत्राखाली चालत आहो,
वर पसरलेल्या निळ्या आकाशाएवढ्या
विशाल छत्राखाली;

की संशय आणि संकट,
भीती आणि वेदना,
आणि सगळ्या व्यथा
व्यर्थ सावल्या आहेत.

मृत्यूदेखील टिकून राहणार नाही;
आपण वैराण वाळवंटांतून चालत जाऊ,
भीतिदायक भूलभुलैय्यातून वाट काढू,
भूमिगत अंधाऱ्या मार्गांनी नेले जाऊ;

तरी आपण सर्वांनी
एकाच मार्गदर्शकाची आज्ञा मानली,
तर सर्वांत भीतिदायक वाट,
सर्वांत अंधारा मार्गही
स्वर्गीय प्रकाशात जाऊन मिळेल;

आणि आपण, आज विविध किनाऱ्यांवर
जरी फेकले गेलेलो असलो तरी,
आपला धोकादायक प्रवास संपल्यावर
शेवटी भेटू आपण सारे—
आपल्या पित्याच्या घरी.

— ट्रेंच

माझ्या प्रिय बाळा,

मी दिल्लीला जाणाऱ्या रेल्वेत आहे. विश्रांतीसाठी मला बाहेर जाता आले नाही. काल मी तुला काहीही पाठवले नाही. मला ते शक्य झाले नाही. काही दिवसांसाठी हे माझे शेवटचे पत्र असू शकते, कारण दिवसेंदिवस काय घडेल हे मला माहीत नाही. तुझ्याकडून एखादी ओळ तरी मला येऊ दे.

सप्रेम,

बापू

रविवार. २१ मार्च १९२०

६८

"नम्रता"

सोमवार,

. . . १९२०

जो खाली आहे त्याला पडण्याची भीती नाही,
जो खालचा आहे त्याला गर्व नाही;
जो नम्र आहे त्याचा सदैव
ईश्वर मार्गदर्शक असतो.

माझ्याजवळ जे काही आहे
त्यात मी संतुष्ट आहे—
थोडे असो वा पुष्कळ;
आणि प्रभो ! आहे मला अजूनही आकांक्षा

या संतोषाचीच
कारण तू करतो संरक्षण अशांचेच.

या तीर्थयात्रेवर जाणाऱ्यांसाठी
पूर्णता हे एक ओझेच आहे;
येथे थोडे आणि पुढे परमानंद—
युगानुयुगे हेच सर्वश्रेष्ठ आहे.

— जे. बनियन

सप्रेम, तुझा,

बापू

६९

"प्रकरण संपले आहे"

मुंबई, बुधवार

..... १९२० (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख ३-३-१९२० दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

खटला सुरू आहे आणि मध्ये मला काही मिनिटांचा अवकाश मिळाला आहे, म्हणून तुला काही ओळी लिहाव्याशा वाटल्या. तू सतत माझ्या मनात असतेस. आपल्या गप्पांचा विचार करताना आणि काही बाबतींत मला सौम्यपणे बोलायचे असूनही मी तुला कदाचित कठोर वाटलो असेन, असा विचार करताना कधी कधी मी अस्वस्थही होतो. आपल्या बोलण्याचा न्याय आपल्या हेतूंवरून करता येत नाही; तर ऐकणाऱ्यावर त्याचा जो परिणाम होतो त्यावरूनच करता येतो.

तू सुखी आणि आनंदी आहेस ना? प्रकृती कशी आहे?

मला वाटते, तू श्री. बी. यांची ट्रंक परत करावीस. तुला आणखी एक ट्रंक हवी असेल तर मद्रासला तू एक घेऊ शकतेस. तुझा कार्यक्रम तू मला अर्थातच पाठवशील.

प्रकरण संपले आहे आणि निकाल राखून ठेवला आहे. मी तुला तार पाठवली आहे.

सप्रेम,

बापू

७०

"ईश्वरी मनुष्याला आनंद प्राप्त होईल"

गुरुवार,

..... १९२० (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २५-३-१९२० दिलेली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

माझे अंतःकरण आणि माझ्या प्रार्थना तुझ्याबरोबर आहेत. तुझे पत्र वाचून मला शब्दांपलीकडे दुःख झाले. तुला एवढे दुःख सहन करावे लागत आहे! पण ईश्वरी मनुष्याला खरा आनंद प्राप्त होईल. आणि तुझ्या सदाचरणावरील माझी श्रद्धा अढळ असल्यामुळे, तुला आनंदाने परिपूर्ण अशी शांती लाभेल, असा मला निश्चित विश्वास आहे.

तुला लवकरात लवकर बोट मिळावी, अशी मला काळजी वाटते आहे. समुद्रप्रवासामुळे तुला आवश्यक असलेला एकांत मिळेल आणि तुझ्या घरी व तुझ्या वडिलांना तुला ज्या सांत्वनाची आणि सहवासाची गरज भासेल ते मिळेल.

तू श्री. बी. यांची ट्रंक परत केली नसेल, तर कृपया ती पार्सलने पाठवू नकोस. तू मुंबईला परतल्यानंतर ती परत करता येईल. त्याची अजिबात घाई नाही.

सप्रेम,

बापू

७१

“चार दिवसांची चांगली विश्रांती”

रेल्वेत,

३० मार्च १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र नुकताच मिळाले. त्यासाठी मी ईश्वराचे आभार मानले. मी एका विश्रांतीच्या ठिकाणाहून आश्रमाकडे जात आहे. दिल्ली सोडल्यानंतर मला तुला पत्र लिहिता आले नाही. मला चार दिवसांची चांगली विश्रांती मिळाली. १३ एप्रिलनंतर परत जाण्याचा माझा विचार आहे. तू डेन्मार्कला केव्हा जाणार आहेस?

सप्रेम,

बापू

७२

"तो ईश्वराचा स्वर आहे याची खात्री कर"

साबरमती,

१५ एप्रिल १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

मी नुकताच मुंबईहून परतलो आहे. उपवास आणि प्रार्थनेचा आठवडा मी मुंबईत घालवला. हे खरे आहे की मी तुला पत्र लिहिले नाही; पण त्याचा अर्थ असा नाही की तुझा विचार मी कमी केला किंवा तुझ्यासाठी कमी प्रेमाने प्रार्थना केली. मला वेळच मिळाला नाही आणि काही काळ तुला पुरतील इतक्या कविता मी तुला पाठवल्या आहेत, असे मला वाटते. तुझ्या मनाची अवस्था मला माहीत असती तर मी आणखी पाठवल्या असत्या. आणि म्हणूनच काही दिवस पत्र न लिहिता जाऊ दिले.

पण आता मला तुझे मौल्यवान पत्र मिळाले आहे. तुझ्या विवाहाला मी मनाने मान्यता दिली आहे. त्याविरुद्ध मी युक्तिवाद करणार नाही. ईश्वर जसा मार्ग दाखवील, अगदी त्याप्रमाणेच तू कर. फक्त तो ईश्वराचा स्वर आहे याची निश्चितपणे खात्री कर.

मी लंडनला जाणार की नाही याबद्दल अजून काही निश्चित नाही. सध्या ती केवळ चर्चा आहे; मी व्हाइसरॉयला पत्र लिहिले आहे आणि त्याच्या उत्तरावर बरेच काही अवलंबून राहील.

उपवासाच्या आठवड्यात मला मुंबईत अतिशय समृद्ध अनुभव आले. पण त्याबद्दल आपण भेटल्यावर बोलू. तू घरी जाण्यासाठी केव्हा निघण्याची शक्यता आहे?

सप्रेम, तुझा,

बापू

७३

"सुंदर स्थान"

रविवार,

मे १९२० (संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २५-२-१९३२ दिलेली आहे.

या पत्रात मोतीहारीचा उल्लेख असल्यामुळे आणि गांधीजी मोतीहारीला या तारखेला पोहोचले होते यावरून.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तू पोहोचली आहेस की नाही, हे मला माहीत नाही. (डेन्मार्कला जाण्यापूर्वी साबरमती येथे तेथील मित्रांचा निरोप घेण्यासाठी.) तू पोहोचली असशील, तर सिंहगडला अवश्य ये. ते एक सुंदर ठिकाण आहे. पुण्याहून तिथे टांग्याने जाता येते. मला माहीत असते, तर मी सर्व व्यवस्था सहज करू शकलो असतो. पण तू हे स्वतःच व्यवस्थित करू शकशील, याची मला खात्री आहे. सिंहगड पुण्यापासून सुमारे १३ मैलांवर आहे. टांग्याचे भाडे कमीत कमी ५ रुपये आहे. कधी कधी त्याहूनही अधिक असते.

सप्रेम,

बापू

७४

"ट्रेंचच्या स्वर्गीय ओळी"

आश्रम,

९ मे १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझ्यापासून वेगळे होणे मला मुळीच आवडले नाही. पण तुझ्या प्रकृतीच्या दृष्टीने ते चांगले आहे, हे मला माहीत होते. माझी फक्त एवढीच आशा आहे की तू केलेली अपेक्षा पूर्णपणे सफल झाली असेल आणि सिंहगडचे हवामान तुला मानवले असेल.

मी विचार केला होता त्यापेक्षा लवकर तुझ्याबरोबर राहण्याची मला संधी नाही, याचे मला वाईट वाटते. मोठा संप (अहमदाबादच्या कापड गिरण्यांतील) आज सुरू झाला आहे. तो फार काळ चालणार नाही, अशी मला मनापासून आशा आहे. गिरणीमालकांची बाजू लंगडी आहे आणि त्यांच्यात त्यांच्यासाठी लढणारे कोणीही नाही. काल रात्री मी एका मोठ्या सभेत होतो. कामगार धैर्य आणि निर्धार यांनी परिपूर्ण होते.

ट्रेंचच्या त्या स्वर्गीय ओळी पुन्हा तुझ्यासाठी लिहून ठेवण्यापासून मी स्वतःला आवरू शकत नाही -

"तरी आपण सर्वांनी
जर मानली आज्ञा एकाच मार्गदर्शकाची,
तर सर्वांत अंधारी वाट,
सर्वांत काळोखा मार्गही
न्हाऊन निघेल स्वर्गीय प्रकाशात;
आणि आपण, आज वेगवेगळ्या किनाऱ्यांवर
जरी फेकलो गेलेलो असलो तरी,
आपला धोकादायक प्रवास संपल्यावर
शेवटी आपल्या पित्याच्या घरी
आपण सारे निश्चितच भेटू."

सप्रेम तुझा,

बापू

७५

“आपण सारे ईश्वराच्या स्वाधीन आहोत”

आश्रम,

१६ मे १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

मी तुला प्रेमपत्र लिहू शकत नाही, कारण शांततेच्या अटी प्रसिद्ध झाल्यामुळे माझ्या कामाच्या नेहमीच्या क्रमात पुन्हा व्यत्यय आला आहे. १९ तारखेलाच तू इतक्या लवकर निघू शकतेस, याचा मला आनंद होतो. तुझ्या तारेच्या उत्तरात मी पाठवलेली तार तुला मिळाली असेल, अशी आशा आहे.

इथे आमच्याबरोबर काय घडते याची चिंता करू नकोस. आपण सारे ईश्वराच्या स्वाधीन आहो आणि आपण केवळ त्याच्यावर विसंबून राहिलो, तर जे काही घडेल ते आपल्या हिताचेच असेल. तथाकथित संकटेसुद्धा अशा वेळी आपल्या हिताचीच ठरतात.

घरी स्वतःला पूर्ण विश्रांती आणि शांती दे. तुझ्या वडिलांना तू अशा अधिक चांगल्या ख्रिश्चन स्तीला भेटावे की जिच्यात हिंदुस्थानात येऊन आणि आश्रमाच्या संपर्कात राहूनअधिक चांगुलपणा आला आहे. आणि मग विश्रांती घेऊन, शरीराने, मनाने आणि आत्म्याने सशक्त होऊन परत ये.

तुला सुखरूप समुद्रप्रवास लाभो, घरी आनंदाचे दिवस जावो आणि परत येतानाही तुझा प्रवास सुखरूप होवो. तू अर्थातच नियमितपणे लिहीत राहा आणि मला तुझा घरचा पत्ता कळव.

प्रगाढ प्रेमासह,

तुझा, बापू

७६

"ईश्वर तुला सुखरूप परत आणो"

आश्रम,

२१ मे १९२०

माझ्या प्रिय बाळे,

बुधवारी तुला गाठण्याचा मी प्रयत्न केला, पण तसे होणे नव्हते. मला कामगारांचा वाद मिटवावा लागला. म्हणून मी तो बेत पुढे ढकलला. तुझी मला भेटण्याची फार इच्छा आहे, असे ते सर्वजण मला सांगत होते. अर्थातच तशी तुझी इच्छा होती.

ए. डाक नेण्यासाठी वाट पाहत आहे, म्हणून मी थोडक्यात लिहिले पाहिजे. तुझे शेवटचे मौल्यवान पत्र मला मिळाले. तू म्हणतेस त्याप्रमाणेच तू राहशील, याची मला खात्री आहे.

ईश्वर तुला (डेन्मार्कहून) शरीराने, मनाने आणि आत्म्याने सशक्त होऊन सुखरूप परत आणो. "बर्लिन"वर (ज्या जहाजाने एस्थेर फेअरिंग डेन्मार्कला गेली त्या जहाजावर) मी पाठवलेली चिठ्ठी तुला मिळाली असेल अशी आशा आहे.

तुझा,

बापू

७७

खिलाफतचा प्रश्न

मुंबई,

२५ जून १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

तुला नियमितपणे पत्र लिहीत राहण्याचा माझा विचार होता, पण तसे करता आले नाही. खिलाफतच्या प्रश्नात मी खूपच व्यग्र होतो. तरी माझ्या वतीने तुला पत्र लिहावे, असे मी महादेवला सांगितले होते. 'यंग इंडिया' तुला नियमितपणे मिळत असला पाहिजे.

तू जहाजावर असताना तुझ्याकडून काही पत्र मिळेल, अशी मला अपेक्षा होती. पण अजून तुझ्याकडून काहीच आलेले नाही. जहाजावर तुला मिळावे म्हणून मी तुला एक पत्र पाठवले होते आणि दुसरे लंडनला थॉमस कुक यांच्या पत्त्यावर पाठवले होते. ही दोन्ही पत्रे तुला मिळाली असतील, अशी मला मनापासून आशा आहे.

सध्या काही काळासाठी माझा मुक्काम मुंबईतच आहे. व्हाइसरॉयला लिहिलेली पत्रे यासोबत पाठवत आहे. त्यावरून मी काय काय काम करीत आहे, याची तुला कल्पना येईल. देवदास माझ्याबरोबर आहे.

तुझी तुझ्या वडिलांशी भेट कशी झाली आणि तुझी प्रकृती कशी आहे, हे ऐकण्याची मला आतुरता आहे. अर्थातच, तुझ्याकडून नियमितपणे पत्रे मिळत राहतील, अशी माझी अपेक्षा आहे.

सप्रेम, तुझा,

बापू

७८

भारताविषयी प्रेम पसरवणे

कलकत्त्याच्या वाटेवर,

२ ऑगस्ट १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

मला घरून (डेन्मार्कमधील) लिहिलेले तुझे पहिले दीर्घ पत्र मिळाले. मला अतिशय आनंद झाला.

तिथे तू हिंदुस्थानबद्दलचे प्रेम पसरवते आहेस, हे मला माहीत आहे. ईश्वर तुझ्यावर आणि तुझ्या कार्यावर कृपा करो.

सप्रेम तुझा,

बापू

(हे पत्र इथे अपूर्ण आहे. संपूर्ण गांधी वाङ्मयात २ सप्टेंबर १९२० तारखेअंतर्गत हे पूर्ण दिले आहे.)

७९

"त्याच्या कृपेने... स्वराज्य"

प्रवासात,

४ सप्टेंबर १९२१

माझ्या प्रिय एस्थर,

पूर्व बंगालच्या दौऱ्यावरून कलकत्त्याला परत आल्यावर तुझे पत्र माझी वाट पाहत होते.

तुला आणि ई. के. मेनन यांना सुखी आणि सेवामय जीवन लाभो, अशी माझी इच्छा आहे.

तुझ्या पत्राची आणि तू कशी आहेस हे ऐकण्याची मला उत्कंठा लागली होती.

तुला 'यंग इंडिया' का मिळत नाही, हे मला समजत नाही. मी त्याची चौकशी करतो आहे.

तू हिंदुस्थानात परत येशील तेव्हा आश्रम आपला अधिकाधिक वेळ कापूस पिंजणे, सूत कातणे आणि विणणे यांना देत असल्याचे तुला दिसेल. डेन्मार्कमधील हाताने कातण्याची पद्धत आणि हाताने विणण्याची पद्धत, या सारखी काही पद्धत डेन्मार्कमध्ये असेल तर, तू तिचा अभ्यास करावास, अशी माझी इच्छा आहे.

ईश्वर महान आहे. आपण करत असलेल्या प्रयत्नांमुळे नव्हे, तर त्याच्या कृपेने याच वर्षी स्वराज्य मिळवणे शक्य आहे. आणि मग तू कोणत्याही अडथळ्याविना परत येशील. (ब्रिटिश सरकारने इ. के. मेनन यांना हिंदुस्थानात येण्याची परवानगी नाकारली होती. डेन्मार्कमध्ये एस्थर आणि इ. के. मेनन याच्या विवाहाची बातमी कळल्यानंतर गांधीजींनी ह पत्र लिहिले होते.) स्वराज्य मिळवण्यासाठी जितका दृढनिश्चय आवश्यक आहे, तितकाच दृढनिश्चय ते प्रत्यक्षात आणण्यासाठीही आवश्यक असेल. ॲन मेरीने त्याच्या प्राप्तीसाठी इथे काम करावे आणि तू तिथे त्याला यशस्वी करण्यासाठी काम करावे.

तुम्हा दोघांना प्रेमासह,

तुझा,

बापू

८०

"बारडोली"

५ फेब्रुवारी १९२२

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे स्वागतार्ह पत्र मला मिळाले. तुझी भूमिका निःसंशय योग्य होती. सरकारला जे करायचे असेल ते करू दे. काय काय घडत आहे, याची मला माहिती देत राहा. या टप्प्यावर मी ही बातमी प्रसिद्ध करत नाही.

तू पाहतेच आहेस की, बारडोलीत जनतेच्या सविनय कायदेभंगाची मी तयारी करतो आहे. व्हाइसरॉयला लिहिलेले माझे पत्र तू वाचले असशीलच. (व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग होते. येथे उल्लेख केलेले पत्र १ फेब्रुवारी १९२२ रोजीचे असून ते हिंदुस्थानी वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाले होते.)

तुम्हा सर्वांना प्रेमासह,

तुझा,

बापू

८१

स्वागताची तार

(मेनन दांपत्य आता भारतात परतले होते आणि पोर्तो नोव्हो येथे मिस पीटरसन यांच्या शाळा व आश्रमाच्या कामात त्यांना मदत करीत होते.)

ईश्वर तुम्हा दोघांना आशीर्वाद देवो.

— गांधी

८२

"समर्पण"

अजमेर,

८ मार्च १९२३

माझ्या प्रिय बाळा,

फक्त एका दिवसासाठी मी इथे आलो आहे आणि याच ठिकाणी मला तुला पत्र लिहिण्यासाठी वेळ मिळाला आहे.

तू तुझ्या स्वच्छमदी जीवनाचे स्वातंत्र्य जरी गमावले असशील तरी त्याची भरपाई दुसऱ्या व्यक्तीबरोबर जीवन वाटून घेण्यामुळे पूर्णपणे झाली आहे. विवाहाला काही अर्थ असेल तर, आपल्या सर्वांच्या वाट्याला येणाऱ्या अधिक मोठ्या आत्मसमर्पणाकडेच त्याने निर्देश केला पाहिजे.

स्वभावतः एकमेकांहून भिन्न असलेल्या दोन व्यक्तींनी एकमेकांना स्वतःला समर्पित करणे म्हणजे अधिक मोठे स्वातंत्र्य; कारण त्यातून अधिक मोठ्या जबाबदारीची जाणीव होते. सर्वांत मोठी जबाबदारी पार पाडणे म्हणजेच सर्वांत मोठे स्वातंत्र्य, आणि ते केवळ ईश्वराला पूर्णपणे समर्पित झाल्यानेच साध्य होते.

तुला जेव्हा शक्य होईल तेव्हा तू येशील, हे मला माहीत आहे. मी अजून काही काळ गुजरात सोडणार नाही. अर्थात मला जर अजूनही मोकळा राहू दिले तर. माझ्या अटकेबद्दल सर्व प्रकारच्या अफवा पसरलेल्या आहेत. मिस पीटरसन यांच्या एका पत्राची मी वाट पाहतो आहे.

तुम्हा सर्वांना माझे प्रेम,

तुझा,

बापू

८३

"सत्य आणि अहिंसेशिवाय मी जगू शकत नाही"

मत्प्रिय एस्थर,

बिहारच्या दौऱ्यातील सेवाघर या एका सुंदर ठिकाणी बसून मी हे पत्र लिहीत आहे. आज माझा सोमवार आहे. (गांधीजी प्रत्येक सोमवार पूर्ण मौनाचा दिवस म्हनून पाळत असत.) तुझे दीर्घ पत्र माझ्यासमोर आहे. तुम्हा सर्वांचा मी नेहमीच विचार करत असतो. तू पूर्णपणे बरी झाली आहेस आणि तुझी प्रकृती हिंदुस्थानी औषधामुळे सुधारली, हे कळून मला खूपच बरे वाटले. प्रकृती पुन्हा ठीक झाल्यानंतर ती तशीच टिकवशील, अशी आशा आहे.

मिस पीटरसन पुढील वर्षाच्या सुरुवातीला डेन्मार्कला जाणार आहेत, हे चांगले झाले. त्यांना विश्रांतीची गरज आहे आणि त्यांना ती मिळायलाच हवी. शिवाय, शाळा प्रगतीच्या अवस्थेत सोडून त्या जाणार आहेत, हेही छान आहे. ती निश्चित यशस्वी होईल, याबद्दल मला मुळीच शंका नव्हती. आवश्यक होती ती केवळ धीराची. या ढोंगी किंवा स्वार्थी गोष्टींच्या काळात लोक कोणत्याही नवीन किंवा नेहमीच्या चौकटीबाहेरच्या गोष्टींकडे संशयाने पाहत असतात.

अर्थातच तुम्ही सर्वजण सूत कातणाऱ्यांच्या संघात येत आहात. तुम्ही त्याची घटना वाचली आहे काय?

एक-दोन महिन्यांपूर्वी मला एका डॅनिश स्त्रीचे अतिशय गोड पत्र आले होते. मला डेन्मार्कला नक्कीच जायला आवडेल. पण अहिंसेची मुळे हिंदुस्थानच्या भूमीत आतापेक्षा अधिक दृढपणे रुजेपर्यंत देश सोडण्याची माझी इच्छा नाही. अहिंसा खरी आहे, हे मला माहीत आहे; पण तिचा प्रतिनिधी म्हणून मी कदाचित अपुरा पडत असेन. सत्य आणि अहिंसेशिवाय मी जगू शकत नाही, हे मला माहीत आहे.

जर तू माझे चरित्र लिहिण्याचे काम हाती घेत असशील, तर तुला आश्रमात अनेक महिने राहावे लागेल आणि कदाचित दक्षिण आफ्रिकेलाही जावे लागेल; तसेच चंपारण आणि खेड्याला, बहुधा पंजाबलाही, भेट द्यावी लागेल. हे काम पूर्णपणे करायचे असेल तर ते मोठे काम आहे. या ठिकाणीच मी अहिंसा जशी समजतो आणि जाणतो, तशी प्रत्यक्ष आचरणात आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तुम्हा सर्वांना प्रेम आणि बाळाला मुके,

तुझा,

बापू

५-१०-१९२५

नोव्हेंबरच्या सुरुवातीला मी आश्रमात पोहोचेन.

८४

"तुम्हा सर्वांना प्रेमासह"

मत्प्रिय एस्थर,

तुझ्याकडून बातमी ऐकण्याची मी बऱ्याच दिवसांपासून वाट पाहत होतो. त्यामुळे तुझे पत्र मिळाल्याने मला अतिशय आनंद झाला. तू आता बरी आहेस, याचा मला आनंद आहे.

माझ्या उपवासाबद्दल तुला सर्व काही कळले असेलच? त्याचा मला काहीही त्रास झाला नाही. दहा दिवसांत माझे गेलेले वजन जवळजवळ परत भरून निघाले आहे आणि आता मी वर्धा येथे जे.बरोबर विश्रांती घेत आहे.

मिस स्लेड, ज्यांना आम्ही मीरा म्हणतो, माझ्याबरोबर आहेत आणि त्या काँग्रेसला येत आहेत. तुझे पत्र मिळाल्याने त्यांना आनंद झाला. त्यांनी तुला अद्याप पत्र लिहिले नसेल, तर त्या तुला पत्र लिहितील, अशी माझी अपेक्षा आहे.

नवीन वर्षाच्या सुमारास मी आश्रमात परतू शकेन अशी आशा आहे. एम.च्या मनात सेवेच्या उदात्त कल्पना आहेत. त्या सर्व प्रत्यक्षात येवो.

शाळेची प्रगती होते आहे काय? तुझ्याकडे मुले आणि मुली मिळून किती आहेत? तुझा अभ्यासक्रम काय आहे?

तुम्हा सर्वांना प्रेमासह,

वर्धा,
११-१२-१९२५

तुझा,
बापू

मी या महिन्याच्या २१ तारखेपर्यंत इथेच आहे.

८५

मैत्री

आश्रम,
साबरमती,
१०-२-१९२६

माझ्या प्रिय बाळा,

मला तुझे पत्र मिळाले आणि मेननने पाठवलेले पार्सलही मिळाले. पार्सलमध्ये एवढेच निर्देश आहेत की, त्यात एक चूर्ण सुरुवातीच्या औषधासाठी आहे आणि बाटलीतील औषध मलेरियासाठी आहे. माझ्यापुरते म्हणायचे तर, सध्याच्या क्षणी मी पूर्णपणे मोकळा आहे. मला पुन्हा मलेरियाचा झटका आला, तर हे औषध मी घेऊ शकेन की नाही, हे मला माहीत नाही; कारण तुला माहीतच आहे की, अन्न असो वा औषध, कोणत्याही चोवीस तासांत मी केवळ पाच पदार्थ घेऊ शकतो. यांपैकी अनेक आयुर्वेदिक औषधांमध्ये डझनावारी घटक असतात. त्यामुळे ती औषधे कितीही उपयुक्त असली, तरी माझ्यासाठी ती पूर्णपणे निरुपयोगी ठरतात. पण येथे अनेकांना मलेरिया होतो आणि या औषधाचे निर्देश मला मिळाले, तर ही औषधे मी आवडीने वापरून पाहीन. म्हणून कृपया ते कसे घ्यायचे याच्या सूचना मला पाठव आणि तुला माहीत असतील तर त्यातील घटक यांचीही मला थोडी कल्पना दे.

आता मैत्रीबद्दल. तू 'मित्र' हा शब्द तीन वेगवेगळ्या अर्थांनी वापरला आहे. आपल्यात क्षमता असेल, तर येशू जसा होता तसे आपण सर्वजण मित्र बनू शकतो. तेथे 'मित्र' म्हणजे प्रेमाने 'सहाय्य करणारा" असा अर्थ आहे. आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ असलेल्या व्यक्तींशी असलेली मैत्रीही एकतर्फी स्वरूपाची असते. पिता हा आपल्या मुलांचा मित्र असतो आणि असला पाहिजे. तेथे ती सत्संगती होते, संस्कृतमध्ये जिला **सत्संग** म्हणतात.

मी ज्याबद्दल लिहिले आहे, ती दोन किंवा अधिक व्यक्तींमधील अशी घनिष्ठता आहे की, जिथे काहीही गुपित नसते आणि जिथे परस्पर साहाय्य हे मैत्रीचे कारण नसून तिचा परिणाम असतो. तिचे कारण म्हणजे काहीतरी अनिर्वचनीय आकर्षण. हे असे एकांतिक नाते आहे की, ते मला अवांछनीय आणि ईश्वराशी

असलेल्या ऐक्याविरुद्ध वाटले आहे. आत्मचरित्रात ज्या व्यक्तीचे मी वर्णन केले आहे (कावाजिवन प्रकाशन गृह, अहमदाबाद-१४, किंमत ७-०-० रुपये, टपाल वगैरे १-९-० रुपये) आणि माझ्यामधील मैत्री अशीच होती.

चरखा चालवण्यात तुला स्वाभाविकपणे रस वाटतो काय? तू जर चरखा चालवत असशील, तर त्यात तुला रस आहे म्हणूनच तू तो चालवावा, अशी माझी अपेक्षा आहे. आणि जर तुला त्यात रस असेल, तर तू त्याची यंत्ररचना पूर्णपणे समजून घेतली पाहिजे आणि तू जर स्वयंपाक करण्यात रस घेत असशील तर शेगडी वगैरे साधने व्यवस्थित ठेवशील, त्याप्रमाणे तू चरखाही उत्तम स्थितीत ठेवला पाहिजे.

माझ्यासाठी चरखा हा या देशातील सर्वांत गरीब लोकांशी ऐक्याचे प्रतीक आहे आणि त्याचा दररोजचा सराव म्हणजे त्यांच्यात आणि आपल्यात असलेल्या बंधाचे नूतनीकरण आहे. अशा दृष्टीने पाहिले, तर माझ्यासाठी ती सदैव सौंदर्य आणि आनंद देणारी गोष्ट आहे. मी चरख्याशिवाय राहण्यापेक्षा एक वेळचे जेवण न घेता राहणे पसंत करीन आणि चरख्यामध्ये दडलेला हा महान अर्थ तुला समजावा, अशी माझी इच्छा आहे. तू चरखा चालवणारच असशील, तर केवळ मी त्याची शिफारस करतो म्हणून, किंवा काँग्रेस त्याची शिफारस करते म्हणून, किंवा त्यातून आर्थिक लाभ होण्याची शक्यता आहे म्हणून, तू तो हातात घ्यावा, अशी माझी अपेक्षा नाही.

(उपवासानंतर) माझी शक्ती थोडी थोडी वाढत आहे.

तुम्हा सर्वांना प्रेमासह,

तुझा,

बापू

८६

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २७-१०-१९२६ दिलेली आहे.)

नव्या बाळाला आशीर्वाद

माझ्या प्रिय बाळा,

कुटुंबात नव्या सदस्याची भर पडल्याबद्दल माझे आशीर्वाद. तू आणि बाळ दोघांचीही प्रकृती हळूहळू सुधारत असेल अशी आशा आहे. तू सुचवलेल्या नावांपैकी कोणतेही नाव चांगले आहे. नाव जितके लहान, तितके चांगले.

तुझा,

बापू

८७

बाळासाठी खादी

आश्रम, साबरमती,

३०-४-१९२६

माझ्या प्रिय बाळा,

मला तुझे पत्र मिळाले. तुझ्या प्रकृतीबद्दल मला खरोखरच चिंता वाटते. तू तुझा पूर्वीचा ताजेतवानेपणा आणि शक्ती पुन्हा मिळवली पाहिजे. मिस पीटरसन यांच्या शाळेची झालेली विस्कळित अवस्था ऐकून मला वाईट वाटले.

तू ज्या मुलींचा उल्लेख केला आहेस, त्यांच्याकडून अजून मला मुळीच सूत मिळाले नाही. तुला हवे तितके खादीचे चिंधडे आणि मऊ, वापरलेले खादीचे कापड (नव्या बाळासाठी 'नॅपीज'करिता) मिळू शकते. तुला किती लांबीचे कापड हवे आहे ते सांगितलेस, तर ते पाठवण्याची व्यवस्था मी करीन. वापरलेल्या खादीची किंमत ठरवणे कठीण आहे. यामुळे तुला शक्य असेल तेवढे पैसे पाठव किंवा अजिबात पाठवू नकोस. खादीची किंमत चुकती करण्यासाठी तुला स्वतःच्या कोणत्याही गरजेच्या बाबतीत काटकसर करावी लागू नये आणि केवळ याच कारणामुळे तुला हवी असलेली नेमकी मात्रा मागण्यासही तू संकोच करू नकोस.

के. ज्या प्रकारे गरीब रुग्णांची सेवा करतो आहे, त्याचा मला आनंद आहे. जोपर्यंत तुम्ही तुमचा खर्च भागवू शकता, तोपर्यंत त्याने काय फरक पडतो? आणि सेवाकार्यात एखाद्याला आपला खर्च भागवता आला नाही, तरी त्याने काय फरक पडतो?

अँड्रूज उद्या मुंबईला पोहोचत आहेत.

तुझा,

बापू

“

बाळासाठी आणखी खादी

आश्रम, साबरमती,

२३-६-१९२६

माझ्या प्रिय बाळा,

मला तुझे पत्र मिळाले. आता फिनलंडच्या बहुचर्चित दौऱ्याबद्दल तुला सर्व काही माहीत झाले आहे. मला असे वाटले की, तिथे जाण्याची वेळ अजून आलेली नाही. मला कोणताही स्पष्ट, निश्चित मार्गदर्शक प्रकाश दिसत नव्हता. निःसंशय, मी फिनलंडला गेलो असतो, तर डेन्मार्कलाही गेलो असतो. ॲन मेरीला तसे करण्याचे मी ठाम वचन दिले होते आणि तुझे स्वतःचे घर पाहण्याचीही मला फार इच्छा होती. पण तसे होणे नव्हते.

मीराबेनची प्रकृती चांगली आहे आणि ती आश्चर्यकारक रीतीने उष्णता सहन करते आहे. तुला मदतीला कोणी मिळाले आहे, याचा मला आनंद आहे. तुला कोणत्या प्रकारची आणि किती जुनी खादी पाठवायची आहे, हे तू मला अजून सांगितलेले नाही. पण एम. यांनी एक पार्सल तयार केले आहे. ते आज तू दिलेल्या ‘क्रेगली’ या पत्त्यावर पाठवले जात आहे. ‘क्रेगली’ हे कोटागिरी येथील बंगल्याचे नाव आहे, असे मी समजतो.

आजारी लोकांची सेवा करण्यासाठी के. स्वतःला वाहून घेत आहे, हे त्याच्या स्वभावाला अगदी साजेसे आहे. तू १० रुपयांचा उल्लेख केला आहेस. येथे अद्याप काहीही मिळालेले नाही. काहीही पाठवण्याची गरज नाही.

तुझा,

बापू

८९

खादीचे पैसे

आश्रम, साबरमती,

१६-७-१९२६

माझ्या प्रिय बाळा,

१० रुपयांच्या बाबतीत तुला एवढे सगळे स्पष्टीकरण देण्याची गरज का वाटते? मला १० रुपये किंवा काहीही पाठवण्यासाठी तू स्वतःला त्रास करून घेत असशील, तर मला वाईट वाटेल. आश्रमात पैसे मिळाले आहेत की नाहीत आणि मिळाले असतील तर ते हरवले आहेत की काय, असा प्रश्न निर्माण झाला होता; म्हणून मी तुला त्याबद्दल सांगितले. पण तू खादी स्वतःजवळ ठेवावी आणि तिचे पैसे देण्याचा विचार करू नये, असे केल्याने मला अधिक आनंद होईल. शेवटी, तुला पाठवलेली खादी ही आश्रमातील सदस्यांच्या जुन्या साठ्यातील वापरलेली खादी आहे. आणि तुला आणखी हवी असेल, तर आणखी मागण्यासही तू संकोच करू नकोस.

नॅनच्या (ई. एम. यांच्या मोठ्या मुलीच्या) झालेल्या प्रगतीबद्दल ऐकून मला अतिशय आनंद झाला. ती मोठी झाल्यावर तीनही भाषा सारख्याच चांगल्या प्रकारे बोलू लागली, तर ती एक मोठी कामगिरी ठरेल असे मला वाटते, तिला तिच्या आईकडून दृढ इच्छाशक्ती आणि वडिलांकडून सौम्यपणा वारशाने मिळाला आहे, की तू याच्या उलट म्हणशील?

पुढील वर्षी मी काय करणार आहे, याचा विचार करणे सध्याच फार लवकर होईल.. पण मी दक्षिणेकडे आलोच, तर पोर्तो नोव्होला जायला मला फार आवडेल.

तुम्हा सर्वांना प्रेमासह,

तुझा,

बापू

९०

टाईपरायटरचेही उपयोग आहेत

आश्रम, साबरमती,

८ ऑगस्ट १९२६

माझ्या प्रिय बाळा,

मला तुझे पत्र मिळाले. निदान त्याच्या सुरुवातीला माझे स्वतःचे हस्ताक्षर तरी आहे (हे मोजक्या टंकलिखित शब्दांपैकी एक आहे.) आणि तूर्तास ते पुरेसे असावे. मलाही टंकलेखन करणाऱ्या यंत्राचा तिटकारा आहे. मला त्याची भीती वाटते; पण ज्या अनेक गोष्टींमुळे कायमस्वरूपी हानी होत नाही, जशा गोष्टी सहन करतो तसाच टाईपरायटरही मी सहन करतो. जर कोणी माझ्याकडून टंकलेखक काढून घेतला, तर मी एक अश्रूही ढाळणार नाही; पण तो माझ्याजवळ आहे, म्हणून मी त्याचा उपयोग करतो आणि त्यातून अधिक उपयुक्त कामासाठी काही वेळ वाचतो, असेही मला वाटते. पण या समजुतीतही माझी पूर्णपणे चूक असू शकते. आपल्या सभोवतालच्या परिस्थितीच्या वर नेहमीच उठून राहणे किती कठीण आहे!

ॲन मेरी निश्चितच मोठे आणि चांगले काम करते आहे. पूर्वग्रह सहजासहजी मरत नाहीत! पण जिथे मनापासून प्रयत्न करण्याची वृत्ती असते, तिथे कठीणात कठीण पूर्वग्रहही दूर करणे अवघड नसते.

मीराने आध्यात्मिक अनुभव म्हणून सात दिवसांचा उपवास करण्याची इच्छा व्यक्त केली होती. तिने आज सकाळी त्या उपावासाचे पारणे फेडले. फळांच्या रसाने उपवास सोडला. जरी सात दिवसांत तिचे दहा पौंड वजन कमी झाले आहे तरी तिने उपवास अतिशय चांगल्या प्रकारे सहन केला आहे. पण अर्थातच, ते काही फारसे नाही.

मला व्हाइसरॉयकडून फारशी अपेक्षा नाही. त्यांचा हेतू चांगला असू शकतो; पण केवळ चांगल्या हेतूंना फारसे महत्त्व नसते. पण तू अगदी योग्य अंदाज केला आहे. त्याप्रमाणे, याला कितीही काळ लागो वा कमी काळ लागो, मुक्ती आपल्याला केवळ स्वतःच्या प्रयत्नांतूनच मिळाली पाहिजे, एवढेच मी म्हणू शकतो.

तुझा,

बापू

९१

आश्रम आणि उपवास

आश्रम,

साबरमती, २०-८-१९२६

माझ्या प्रिय बाळा,

मला तुझे पत्र मिळाले. टंकलेखन यंत्रांबद्दलच्या तुझ्या टिप्पणीचा मी चुकीचा अर्थ घेतलेला नव्हता. उलट, ती मला आवडली.

'आश्रम' या शब्दाचा शब्दशः अर्थ निवासस्थान असा आहे; पण आश्रमाशी संबंधित कल्पना अशा आहेत: तो साधा असावा. तो केवळ एखादी शिक्षणसंस्था नसावा. त्यात मुख्यतः आजन्म ब्रह्मचर्याचे व्रत घेतलेले लोक असावे. त्याच्याशी संन्यासाच्या, म्हणजे जगापासून अलिप्त राहण्याच्या, कल्पना निगडित असाव्या. यामुळे तो स्वेच्छेने दारिद्र्य स्वीकारलेला असा समुदाय असावा. म्हणूनच आश्रमवासीयांच्या जीवनात काटेकोर साधेपणा असला पाहिजे. आत्मसाक्षात्काराच्या दृष्टीने चारित्र्यनिर्मिती करणे हेच त्याचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. आश्रमातील सर्व स्त्री-पुरुषांनी शारीरिक श्रम करणे अपेक्षित असते आणि सर्वांना समान दर्जा असतो. श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेला त्यात स्थान असू शकत नाही. आश्रमाचा प्रमुख हा पालकाच्या स्थानी असतो आणि त्याने इतर सर्वांकडे आपल्या स्वतःच्या मुलांप्रमाणे पाहणे अपेक्षित असते. आश्रमाची वैशिष्ट्ये मी आता तुला बऱ्यापैकी स्पष्ट करून सांगितली आहेत, असे मला वाटते.

जेव्हा एखादा वैद्य अशक्त किंवा आजारी असल्याचे मला आढळते, तेव्हा मला वाईट वाटते. औषधशास्त्र हे किती अपूर्ण, किती अविश्वसनीय आणि किती अनुभवाधिष्ठित शास्त्र आहे याची सतत आठवण करून देणारी ही गोष्ट आहे. आपण याचा पुरेशा अलिप्तपणे विचार केला, तर पूर्णपणे रोगमुक्त करणारी अशी कोणतीही गोष्ट नसते, हे समजून त्यांतील मूलभूत दुर्बलता आपल्याला लगेच जाणवेल. सर्वांत प्रभावी औषधांनाही असंख्य अपवाद असतात. सर्वांत यशस्वी शस्त्रक्रियादेखील अक्षरशः देहावर आणि मनावर, दोन्ही प्रकारे, एक व्रण मागे ठेवते. तुला डेन्मार्कला जाणे लवकर करता आले, तर ते नक्कीच चांगले होईल. हवामानातील बदल हाच तुझ्यासाठी सर्वोत्तम उपचार ठरेल.

उपवासाबद्दल तू जे म्हणतेस ते अगदी खरे आहे. त्याला स्वतःचे असे कोणतेही निरपेक्ष मूल्य नाही आणि त्यामागील हेतू खरोखर आध्यात्मिक नसेल, तर त्यातून किंचितही आध्यात्मिक परिणाम निश्चितच साधत नाही. संमिश्र हेतूने केलेला उपवास शेवटी निव्वळ भौतिक परिणामांपर्यंतच येऊन थांबतो. पण आत्म्याचा विकास घडवून आणण्यासाठी केलेला उपवास ही व्यक्तीच्या आध्यात्मिक उत्क्रांतीच्या कोणत्या ना कोणत्या टप्प्यावर मला अत्यावश्यक वाटणारी साधना आहे. या बाबतीत प्रॉटेस्टंट धर्म अपुरा आहे, असे मी नेहमीच मानत आलो आहे. महत्त्वाच्या इतर प्रत्येक धर्माने उपवासाचे आध्यात्मिक महत्त्व मान्य केले आहे.

जोपर्यंत मनुष्य स्वेच्छेने उपासमारीच्या यातना सहन करीत नाही, तोपर्यंत देहाचे क्रुसावर खिळणे ही संज्ञा निरर्थक आहे. एक गोष्ट म्हणजे, प्रत्यक्ष अनुभवाशिवाय उपाशी गरीबांशी एकरूप होण्याची कल्पनाही निरर्थक आहे. पण ऐंशी दिवसांचा उपवाससुद्धा एखाद्या व्यक्तीला गर्व, स्वार्थ, महत्त्वाकांक्षा आणि अशा इतर दोषांपासून मुक्त करण्यात अपयशी ठरू शकतो, याच्याशी मी पूर्णपणे सहमत आहे. उपवास हे केवळ एक आधारसाधन आहे. पण ज्या प्रकारे डळमळणाऱ्या वास्तूला आधार देणारा टेकू अमूल्य असतो, त्याच प्रकारे संघर्ष करणाऱ्या आत्म्यासाठी उपवासाचा आधारही अमूल्य असतो.

सप्रेम तुझा,

बापू

१२

येशूचे अद्वितीयत्व

आश्रम,

साबरमती, १७-९-१९२६

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझ्या पत्रात ज्या रोमन कॅथॉलिक उपवासाचा तू उल्लेख केला आहे, तो खरोखर उपवासच नाही; पण त्यांच्यात एक खरा उपवासही आहे किंवा पूर्वी होता. तरी तो आहे किंवा होता की नाही, याला आपल्यासाठी काही महत्त्व नाही. उपवास असो किंवा बाहेरून लादलेली दुसरी कोणतीही गोष्ट असो, तिच्यात स्वतःचे असे काहीही मूल्य असू शकत नाही.

ख्रिस्ताबद्दलचा प्रश्न उपस्थित केल्याबद्दल तुला क्षमा मागण्याची काही गरज नव्हती. नवीन करारात येशूच्या नावावर सांगितलेल्या प्रत्येक शब्दाकडे अत्यंत भक्तिभावाने लक्ष देऊन आणि त्यात येशूबद्दल जे काही लिहिले आहे ते सर्व नम्र भावनेने वाचूनही, येशू आणि इतर धर्मशिक्षक यांच्यात मला मूलभूत असा कोणताही भेद दिसलेला नाही. हे मी समजू शकतो, स्पष्ट करू शकतो आणि त्याचे महत्त्व जाणू शकतो. पण लहानपणापासून तुला जी शिकवण मिळाली आहे, त्या अचेतन श्रद्धेच्या आधारेच तू इतर सर्व गोष्टी वाचशील. माझ्या बालपणी मला असा भेद करायला कोणी शिकवले नाही. यामुळे कोणत्याही एका बाजूचा पूर्वग्रह मनात न ठेवता माझी वाढ झाली आहे.

म्हणून येशू, महंमद, कृष्ण, बुद्ध, झरथुस्त्र आणि आणखी ज्यांची नावे घेता येतील, त्या सर्वांना मी समान आदर अर्पण करू शकतो. पण हा वाद घालण्याचा विषय नाही. हा प्रत्येकाच्या अंतःकरणातील खोल आणि पवित्र श्रद्धेचा विषय आहे. येशूला तू जो मनःपूर्वक आदर अर्पण करतेस, त्यापासून तुला दूर करण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही. पण इतर सर्वांना सामावून घेणारी माझी भूमिका तू समजून घ्यावी आणि तिचे मोल जाणावे, अशी माझी इच्छा आहे.

पैशाच्या अडचणीबद्दल एम.ने तुला जे सांगितले आहे ते अगदी बरोबर आहे. पण तुझी टिप्पणीही तितकीच बरोबर आहे. ईश्वर तुझ्यासाठी मार्ग मोकळा करील, तर तू इथे येशील.

तुझा,

बापू

९३

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयात याची तारीख २६ मार्च १९२७ पूर्वी अशी दिलेली आहे.)

व्यत्ययांमध्ये

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे हृदयद्रावक पत्र मला मिळाले. इतके दिवस तुझ्याकडून काहीच का आले नाही, याचा मी विचार करीत होतो. आता मला समजले. तुझी अशी दयनीय अवस्था झालेली पाहून मला फार दुःख होते.

अनेक व्यत्ययांमध्ये बसून मी हे पत्र लिहीत आहे. मला एक क्षणही मोकळा वेळ नाही. म्हणून तुला माझे प्रेम आणि प्रार्थनापूर्वक आशीर्वाद पाठवीत आहे.

एप्रिलमध्ये मी दक्षिणेत असेन. त्या दौऱ्यात तुझी भेट घेण्यासाठी मी आटोकाट प्रयत्न केला पाहिजे.

मारिया परत आल्यावर सूत कातण्याच्या कामाबाबत काय करता येईल, ते मी पाहिले पाहिजे. मारिया माझ्याबरोबर मुंबईत होती. पण तिच्याशी बोलायलाही मला क्वचितच वेळ मिळाला.

तुम्ही सर्वांना प्रेम.

तुझा,

बापू

वुडब्रुक सेटलमेंटमधील सर्वांना माझे प्रेम सांग. मिस हॅरिसन यांना माझे प्रेम सांग आणि त्या कुठे राहत आहेत, ते मला कळव. तू मारियाला पत्र लिहितेस का?

तुम्हा सर्वांना प्रेमासह,

तुझा,

बापू

९४

स्वतःशी शांततेत

(९४ ते १०९ ही पत्रे येरवडा मध्यवर्ती कारागृह, पुणे येथून लिहिली गेली.
गोलमेज परिषदेतून भारतात परतल्यानंतर लगेचच गांधीजींना तेथे नजरकैदेत ठेवण्यात आले होते.)

माझ्या प्रिय बाळा,

आजारी बहिणीशी झालेल्या तुझ्या भेटीचे वर्णन हृदयस्पर्शी आहे. तू पुन्हा तिला भेटायला जाशील तेव्हा माझे प्रेम तिला सांग. आता तू स्वतःशी शांततेत असशील, अशी मला आशा आहे.

मुलांची प्रकृती चांगलीच असेल. त्यांनी मला त्यांचे चुंबन घेऊ दिले, तर माझ्यावतीने त्यांचे चुंबन घे. (मेनन कुटुंब इंग्लंडमध्ये, सेल्ली ओक, बर्मिंगहॅम येथे होते.)

मारिया माझ्याबरोबर मुंबईत होती. पण तिच्याशी बोलायलाही मला क्वचितच वेळ मिळाला. वुडब्रुक सेटलमेंटमधील सर्वांना माझे प्रेम सांग. मिस हॅरिसन यांना माझे प्रेम सांग आणि त्या सध्या कुठे राहत आहेत, ते मला कळव. तू मारियाला पत्र लिहित असतेस काय?

सप्रेम,

बापू

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,
२१-१-१९३२

९५

प्रेमाला द्यावेच लागते म्हणून ते देते

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र पुन्हा मिळाल्याने मला अतिशय आनंद झाला आणि नॅनने अनपेक्षितपणे खरडून पाठवलेले ते पत्रही मिळाले, याचा मला विशेष आनंद झाला.

तुझ्या सहवासात आता विविध देशांच्या लोकांचा समावेश आहे, असे मला दिसते. (सॅली ओक येथील मेनन यांचे घर नेहमीच आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे केंद्र राहिले होते.) यामुळे तुझ्या कृतीला झेपणार नाही इतके अधिक काम तुझ्यावर पडत नसेल, इतकीच मी आशा करतो.

नाही, गीता वेगळे काही शिकवत नाही. ती जे शिकवते ते असे की, आपल्या सर्व कृती अगदी स्वाभाविक आणि उत्स्फूर्त असल्या पाहिजे, मग त्या अचेतनपणे का घडत असेना. जेव्हा त्या अशा असतात, तेव्हा त्यांच्या मोबदल्याचा किंवा परिणामाचा विचार मनात नसतो. म्हणूनच शुद्ध प्रेमात देणेही नसते आणि घेणेही नसते.

दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, या जगात घेणे नसताना देणे शक्य नाही. प्रेमाला द्यावेच लागते म्हणून ते देते. देणे हाच त्याचा स्वभाव आहे. यामुळे त्यातून आपल्याला त्याच्या मोबदल्यात काही मिळणार आहे की नाही, याचा ते हिशेब करत नाही. प्रेमाला आपण देत आहो याची जाणीव नसते आणि आपण घेत आहोत याची तर त्याहूनही कमी जाणीव असते. प्रेम हेच त्याचे स्वतःचे पारितोषिक आहे.

जेव्हा असे अवर्णनीय प्रेम असते, तेव्हा एक असा आनंद प्राप्त होतो की जो बाह्य परिस्थितींमधून आपल्याला मिळतो असे आपण जे तथाकथित आनंद मानतो, त्या सर्वांहून तो श्रेष्ठ असतो. हाच आनंद तुझ्या ठायी असावा, अशी माझी इच्छा आहे.

एक काळ असा होता की, तुला आणि मलाही वाटत होते की, तो आनंद तुझ्या ठायी आहे. पण तेव्हा तू अग्निपरीक्षेतून गेलेली नव्हतीस. एक दिवस तो आनंद नक्कीच तुझ्या वाट्याला येणार आहे, तो त्या अग्नीच्या शुद्ध करणाऱ्या समृद्धीतूनच जन्माला येईल. तो जेव्हा येईल, तेव्हा तो अलगदपणे तुझ्यावर पसरत जाईल. तो लवकर यावा, अशी माझी प्रार्थना आहे.

आम्ही दोघेही सुखरूप आहोत.

सप्रेम,

बापू

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,

२८-२-१९३२

१६

ईश्वर—कधीही न चुकणारा

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझ्याकडून जेव्हा काही ऐकायला मिळते तेव्हा मला नेहमीच आनंद होतो. तुझे पत्र मनोरंजक आणि बरेच काही उलगडून दाखवणारे आहे. तू अजूनही कशाची तरी काळजी करते आहेस. ती तू दूर केलीच पाहिजे.

विश्वासू द्वारपाल किंवा पहारेकरी आपले रक्षण करीत आहे, हे माहीत असल्यावर आपण काळजी करणार नाही, त्याचप्रमाणे ईश्वरावर आपला विश्वास असेल, तर आपण काळजी करू नये; आणि **कधीही न चुकणाऱ्या इश्वरापेक्षा** अधिक चांगला द्वारपाल किंवा पहारेकरी कोण असू शकतो?

अशा गोष्टींबद्दल आपण गाणी म्हणतो किंवा त्यांचे केवळ बौद्धिक आकलन आपल्याला होते, एवढे पुरेसे नाही. त्या गोष्टीची आपल्या अंतःकरणात अनुभूती होणे आवश्यक आहे. अनुभूती म्हणजे अगदी वेदना किंवा आनंद जाणवण्यासारखी असते. तिला कोणत्याही युक्तिवादाची गरज नसते आणि ती कोणताही युक्तिवाद मानतही नाही. आपल्या अनुभवावरून आपल्याला कोण परावृत्त करू शकतो?

हे मी तुला यासाठी लिहीत आहे की, तू सर्व प्रकारच्या चिंता आणि काळजीपासून पूर्णपणे मुक्त असावी, अशी माझी इच्छा आहे.

महादेव माझ्याबरोबर होता, हे मी तुला सांगितले होते का?

मुलांना मुके.

सप्रेम,

बापू

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,

१३-४-१९३२

९७

संघर्ष सुरू असतानाच शांतता

माझ्या प्रिय बाळा,

तू जे काही करीत आहेस ते मला समजते. फक्त तू स्वतःला चिंतेने ग्रासून घेता कामा नये. आपण स्वतःला त्याच्या इच्छेची केवळ साधन बनवले, तर आपल्या जीवनात कधीही चिंतेचा क्षण येणार नाही.

हो, वादळाशिवाय शांतता नाही आणि संघर्षाशिवाय शांती नाही. संघर्ष हा शांतीमध्येच अंतर्भूत असतो. त्याच्याशिवाय आपल्याला शांतीची जाणीवच होऊ शकत नाही. अंतर्गत असो वा बाह्य, संघर्षाविरुद्धचे जीवन हा अखंड संघर्ष आहे. म्हणूनच संघर्ष सुरू असतानाच शांतीचा अनुभव घेण्याची आवश्यकता आहे.

यावेळी पुण्यात खूप उकाडा होता. साधारणपणे पुण्यात कधीच इतका उकाडा नसतो. पण आता पावसाळा सुरू होत आहे आणि आम्हांला सुंदर सूर्यास्त तसेच पक्ष्यांची मधुर गाणी ऐकायला मिळत आहेत. तू त्या रुग्ण मुलीला पुन्हा भेटायला गेलीस काय? (पत्र ९४ मध्ये उल्लेख केलेली अपंग मुलगी.)

महादेव माझ्याबरोबर आहे, हे मी तुला सांगितले होते. तो दररोज सुमारे पाच तास सूत काततो आणि कापूस पिंजतो. आता तो अतिशय तलम सूत कातत असतो.. माझ्या हातांतील अशक्तपणामुळे मला फारसे काम करता येत नाही. तू प्रकृतीने चांगली असशील, अशी आशा आहे.

आम्हा सर्वांकडून प्रेम आणि मुलांना मुके.

बापू

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,

२२-५-१९३२

९८

"जर उगमच दूषित असेल तर?"

माझ्या प्रिय बाळा,

ही मौनाची वेळ आहे. तुझे ते थोडे लांबसर पत्र मला मिळाले; माझ्यासाठी ते काही फार मोठे नव्हते. तू पाठवलेले पुस्तक मला मिळाले होते, हे सांगायचे मी मागच्या वेळी विसरलो होतो. जमेल तसे मी ते वाचेन. माझा प्रत्येक क्षण आधीच नियोजित कामांसाठी गुंतलेला असतो. यामुळे, एखादे काम अत्यंत महत्त्वाचे नसेल की ज्यामुळे चालू काम थांबवावे लागेल, तोपर्यंत वाचनाचे किंवा इतर कोणत्याही नवीन काम माझ्याकडे आल्यास त्याला आपल्या पाळीची वाट पाहावी लागते.

भावनांचा संबंध हृदयाशी असतो. जर आपण हृदय शुद्ध ठेवले नाही, तर भावना आपल्याला सहजपणे भरकटवू शकतात. हे घर आणि त्यातील सर्व वस्तू स्वच्छ ठेवण्यासारखेच हे आहे. हृदय हाच तो उगम आहे की जिथून ईश्वराचे ज्ञान मिळते. जर तो उगमच दूषित असेल, तर इतर सर्व उपाय निरर्थक ठरतात. आणि जर त्याची शुद्धता सुनिश्चित असेल, तर इतर कशाचीही गरज उरत नाही. हे पत्र मी उजव्या हाताने लिहीत आहे, कारण डाव्या हाताची स्थिती उजव्या हातापेक्षाही अधिक खराब झाली आहे. काळजी करण्यासारखे काहीही नाही. फक्त त्याला पूर्ण विश्रांती मिळणे गरजेचे आहे. म्हणूनच मी अशा चरख्यावर सूत कातते की ज्याला पायदान (पेडल) आहे आणि उजव्या हाताने सूत ओढतो.

आम्ही तिघेही चांगले आहो.

आम्हा सर्वांचे प्रेम. मुलांना खूप खूप मुके,

बापू

वाय.सी.पी.

२९-५-'३२

९९

"श्रमविभाजन"

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र मिळाले. अपेक्षित वेळी माझ्याकडून काही बातमी मिळाली नाही, तर काळजी करू नकोस. माझ्या पत्रव्यवहारात थोडा व्यत्यय आला आहे. ही बाब लवकरच पूर्ववत होईल अशी मला आशा आहे. तरीही, आपल्या नैसर्गिक व आरोग्यदायी गरजांच्या पूर्ततेसाठी कैद्याला ज्या काही सुविधा मिळतात, त्यातच त्याने समाधान मानले पाहिजे.

जेव्हा तू त्या आजारी भगिनीला भेटशील, तेव्हा तिला नक्की सांग की मी तिची वारंवार आठवण करत असतो. तुझ्या परिसरातील त्या विशेष गरजा असलेल्या मुलांच्या शाळेला (गोलमेज परिषदेसाठी इंग्लंडमध्ये असताना गांधीजींनी या शाळेला भेट दिली होती) तू कधी भेट देत असतेस काय? मला वाटले होते की त्या संस्थेत निष्ठावान कार्यकर्ते आहेत. तुला वेळ असल्यास, इच्छा आहे की त्या संस्थेबद्दल आणि तिथल्या चालकांबद्दल अधिक माहिती मिळव आणि ती संस्था कशी प्रगती करत आहे हे मला सांग.

स्त्रीचा सहवास किंवा तिचा हातभार नसल्यामुळे 'ब.' यांचे घर किती ओसाड वाटत होते, हे तू मला सांगितले आहेस. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील श्रमविभागणीच्या आपल्या चुकीच्या समजुतींचाच हा परिणाम आहे, असे मी नेहमी मानत आलो आहे. कामाची विभागणी असायलाच हवी. पण घर नीटनेटके ठेवण्याच्या बाबतीत पुरुषाची ही पूर्ण असहायता आणि स्वतःची काळजी घेण्याच्या बाबतीत (विशेषतः पाश्चात्य देशांच्या तुलनेत इथे) स्त्रीची असहायता, ही चुकीच्या जडणघडणीची फळे आहेत. घरात देखरेख करणारी स्त्री नसेल, तर पुरुषाने घर नीटनेटके न ठेवण्याइतके आळशी का असावे? किंवा स्त्रीला नेहमीच पुरुषाच्या संरक्षणाची गरज असते असे का वाटावे? स्त्रिया केवळ घरकाम करण्यासाठीच योग्य आहेत आणि त्यांनी इतके नाजूकपणे जगावे की त्या स्वतःला कमकुवत समजतील व त्यांना नेहमीच संरक्षणाची गरज भासेल, अशा दृष्टिकोनामुळेच ही विसंगती निर्माण झाली आहे असे मला वाटते. आम्ही आश्रमात एक वेगळे वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहोत. हे काम कठीण आहे, पण ते करण्यासारखे आहे.

श्रीमती 'डब्ल्यू.' यांना पत्र लिहिताना माझा आणि महादेवचा नमस्कार सांग.

मुलांना खूप प्रेम आणि पापे.

स्नेह,

बापू

य. सी. पी. (येरवडा मध्यवर्ती कारागृह),

१८-७-१९३२

१००

"ईश्वर अग्निशिखाच्या मार्गानेच येत असतो"

माझ्या प्रिय बाळा,

इतक्या दूर असूनही मला तुझ्या मनातील वेदना (त्या काळात गांधीजींनी केलेल्या दीर्घ उपोषणामुळे एस्थरला झालेली चिंता व अस्वस्थता) जाणवत होती. पण ईश्वर आपल्याकडे अग्निशिखेच्या मार्गाशिवाय कधीच येत नाही. अशा प्रकारे अंतःकरण शुद्ध करणाऱ्या वेदनेमध्ये एक प्रकारचा खोल, अव्यक्त आनंदही दडलेला असतो. या कठीण प्रसंगात तुलाही तसा आनंद मिळाला असेल, अशी मला आशा आहे. इंग्लंडहून आलेल्या एका प्रेमळ संदेश पाठवणारांमध्ये होरेस अलेक्झांडर आणि अँड्रयूज यांच्यासोबत तुझेही नाव मी पाहिले वा खरे तर ऐकले. माझी प्रकृती दिवसेंदिवस सुधारत आहे. आज माझ्याकडून खूप मोठे पत्र मिळेल अशी अपेक्षा करू नकोस. माझ्यात जी काही थोडीफार ऊर्जा उरली आहे, ती मी इंग्लंडमधील मित्रांना प्रेमळ चिठ्ठ्या लिहिण्यातच खर्च करतो आहे.

तुझ्यावर प्रेम. मुलांना खूप खूप पापे.

बापू

य. सी. पी. (येरवडा मध्यवर्ती कारागृह),

३०-९-'३२

१०१

"वेदना आणि अंतःसुखाचे दिवस"

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह, (पुणे)

माझ्या प्रिय बाळा,

४ सप्टेंबरचे तुझे लांबलचक पत्र मला मिळाले. तो काळ आता खूप मागे पडला आहे. उपवासानंतरचा काळ मला नव्या जन्मासारखा वाटतो. माझी शक्ती झपाट्याने परत येते आहे. माझे जे वजन कमी झाले होते ते जवळजवळ भरून आले आहे. गेलेली शक्ती परत यायला मात्र थोडा वेळ लागेल.

वेदनांचे ते दिवस अंतःसुखाचेही दिवस होते. लाखो लोकांनी आपल्या बांधवांशी केलेल्या अस्पृश्यतेच्या महान पापासाठी ते लहानसे प्रायश्चित्त होते. पण आता तुला याबद्दल सर्व काही माहीत आहे.

तू तुझा संधिवात वाफेच्या स्नानाने आणि भरपूर ताजी फळे असलेल्या, परंतु स्टार्च व प्रथिने कमी असलेल्या आहाराने घालवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. नॅन आणि टँगाई यांनी एखाद्या सार्वजनिक शाळेत जावे आणि तिथे जाऊन राहून मिश्र वंशाच्या मुलांविषयी असलेला पूर्वग्रह दूर करावा, असे तू त्यांना पटवून देऊ शकलीस तर मला आवडेल. अर्थात, शिक्षकांनी त्यांच्या तिथे येण्याचे स्वागत केले तर.

मला डेन्मार्कहून वाढदिवसाच्या शुभेच्छांचा एक तारसंदेश आला होता. पाठवणाऱ्याचे नाव दिलेले नव्हते.

आज एवढेच.

आमच्याकडून प्रेम आणि मुलांना पापे,

बापू

४-१०-'३२

१०२

"उपवास सार्थकी लागला"

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह, (पुणे)

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे अलीकडचे पत्र मला मिळाले. उपवास पूर्ण झाल्याची आनंदाची बातमी ऐकून तुला किती आनंद झाला होता आणि मला तार करण्यासाठी तू धावतच तारखात्याकडे गेली असतीस, पण आपण गरीब माणसे आहोत आणि आपल्याजवळ असलेला सर्व पैसा ईश्वराच्या सेवेसाठी विश्वस्त म्हणून ठेवला पाहिजे, म्हणून तसे करणे चुकीचे ठरले असते, हे तुला नंतर उमगले. हे तू पत्रात लिहिले आहेस. आणि तू आश्रमाच्या पत्त्यावर पाठवलेले तुझे प्रेमाने भरलेले लांबलचक पत्रही मला मिळाले आहे.

असो, अ.ने धूम्रपान सोडले. ज्या गोष्टीने त्याला इतके पछाडले होते, तिचा त्याने त्याग केला, यातच त्याचे महत्त्व आहे. एवढ्यासाठीसुद्धा उपवास करणे पूर्णपणे सार्थकी लागले. मला माहीत आहे की उपवासाच्या त्या आठवड्यात अनेक तरुण-तरुणी, वृद्ध स्त्री-पुरुष अशा प्रकारच्या संयमाने आणि आत्मसंयमाने प्रेरित झाले. यावरूनच हा उपवास ईश्वरप्रेरित होता, असे दिसून येते.

अँड्रूजसह तुमचा समूह-असलेले छायाचित्र मी पाहिले आणि आम्हा सर्वांना ते आवडले. ते फार छान होते. आणि उघड्या अंगाची टँगाई! ती अगदी एखाद्या सुंदर चित्रासारखी दिसते.

तुझ्या पुढच्या पत्रात त्या आजारी भगिनीला तू दिलेल्या भेटीचा वृत्तान्त वाचायला मिळेल, अशी मी अपेक्षा करतो.

सन-फील्ड शाळेच्या लोकांकडून मला त्यांच्या नव्या इमारतींचा वृत्तान्त देणारे एक लांबलचक पत्र आले आहे.

ज्या गोष्टी तुझ्या शरीराला मानवणार नाहीत त्या त्यात घालून तू आपल्या शरीराशी निष्काळजीपणे वागता कामा नये. डाळींवर तू आपले शरीर बांधू शकत नाहीस. त्यांची तुला मुळीच गरज नाही. तुझ्या आहारात दूध, अंडी (तू ती खात असतेसच आणि ते चांगले आहे), भरड पिठाची भाकरी, फळे आणि हिरव्या भाज्या - कोशिंबिरी, टोमॅटो, पालक, भोपळा वगैरे - यांचा मोठ्या प्रमाणात समावेश असला पाहिजे. ज्याप्रमाणे एखादा

सैनिक आपली शस्त्रे स्वच्छ आणि व्यवस्थित ठेवतो, त्याचप्रमाणे आपणही आपली शस्त्रे - ईश्वराने दिलेली शरीरे - स्वच्छ आणि उत्तम स्थितीत ठेवली पाहिजे.

माझी शक्ती जवळजवळ पूर्णपणे परत आली आहे आणि मी नेहमीचा आहार घेत आहे. मी. दर आठवड्याला नियमितपणे लिहिते आणि तिची प्रकृती ठीक आहे. देवदासची प्रकृती बरीच सुधारली आहे; पण तो स्वतःला अतिशय कामात झोकून देतो आहे आणि म्हणूनच प.चीही तशीच अवस्था आहे. महादेव तर अर्थातच माझ्याबरोबर आहे. ट. आश्रमात आहे. तो चांगला तरुण आहे. मात्र शरीराने तो सशक्त नाही.

डेन्मार्कमधील त्या तरुण मित्रासाठी एक पत्र सोबत पाठवत आहे. बा आश्रमात आहे. मला वाटते, माझ्यापेक्षा तीच अधिक वयस्कर झाली आहे, तरी ती आश्चर्यकारकरीत्या कार्यक्षम आहे. तिचे मन मात्र लवकर थकते. ती खूप काळजी करते.

तुम्हा सर्वांना प्रेम आणि त्याबरोबर मुलांना मुके,

बापू

११-११-'३२

१०३

"जीवन खरे ठरण्यासाठी त्याला सतत त्यागाचा आधार हवा."

अधीक्षक, येरवडा मध्यवर्ती कारागृह, (पुणे)

माझ्या प्रिय बाळा,

येणाऱ्या दुसऱ्या उपोषणाबद्दल तू अजिबात काळजी करू नकोस. कदाचित ते उपोषण करण्याची वेळच येणार नाही. पण जर तशी वेळ आलीच, तर ती गोष्ट तुला आनंदाची वाटली पाहिजे. जीवन खरे ठरण्यासाठी त्याला सतत त्यागाचा आधार हवा असतो. आनंद ही काही नंतर मिळणारी गोष्ट नाही; त्यागातच खरा आनंद सामावलेला आहे. जे काही आपण घेतो, ते अधिक मोठे काहीतरी देण्यासाठीच असले पाहिजे. ही गोष्ट मला दिवसेंदिवस अधिकाधिक स्पष्ट होत चालली आहे. म्हणूनच, जे घडत आहे आणि जे घडू शकेल, त्याकडे तू पूर्ण शांततेने, आनंदाने आणि प्रार्थनेच्या भावनेने पाहावे.

मी तुला यापेक्षा जास्त वेळ देऊ शकत नाही. अस्पृश्यता निवारणाच्या कामामुळे प्रेमळ पत्रे लिहिण्यासाठी वेळच उरत नाही.

तुम्हा सर्वांवर प्रेम आणि मुलांना खूप खूप पापे,

बापू

२५-११-१९३२

१०४

नववर्षाच्या शुभेच्छा

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,

५ जानेवारी १९३३

माझ्या प्रिय बाळा,

अस्पृश्यता निवारणाच्या कामासोबतच पत्रव्यवहारही सांभाळायचा असेल, तर मला बहुतेक पत्रे केवळ सांगून लिहवून घ्यावी लागतात आणि तीही थोडक्यात आटोपावी लागतात. मला ही सोय मिळाली आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. 'व्ही.' (वल्लभभाई) आणि 'एम.' (महादेव) यांच्याकडून मदत मिळूनही अस्पृश्यता निवारणाचे काम माझ्या क्षमतेबाहेर जात होते. तुझ्या त्या सविस्तर पत्राला योग्य प्रतिसाद देता आला असता तर बरे झाले असते; पण मी तुला तसे पत्र पाठवू शकत नाही. अँड्रूज आता 'वुडब्रूक'मध्ये स्थायिक होत आहे, हे मला समजले. यामुळे तो नेहमी तुझ्या सोबत असेल आणि गरज पडेल तेव्हा तुला त्यांचा भक्कम आधार मिळेल.

हो, तू माझ्यासाठी उतरवून घेतलेली शेलीची ती सुंदर कविता मी पाहिली आहे. तू अगदी मजेत असशील अशी आशा करतो आणि प्रार्थना करतो की, हे नवीन वर्ष तुझ्यासाठी पूर्वी कधीही अनुभवला नसेल इतका मोठा आंतरिक आनंद आणि शांतता घेऊन आले असेल.

आजारी असलेल्या त्या भगिनीचे पत्र आले, याचा मला आनंद झाला. तिचे उत्तर मी सोबत जोडले आहे. (पत्र क्र. १२६ पहा). तिने तिचा पत्ता दिला असला तरी, तिचे नाव मला नीट वाचता येत नसल्यामुळे मी हे पत्र तुझ्यामार्फत पाठवत आहे.

आम्हा दोघांचे प्रेम आणि मुलांना खूप खूप पापे; मुलांसाठी एक वेगळे पोस्टकार्ड पाठवत आहे.

महादेवने ख्रिसमसची भेट म्हणून 'तंगाई' आणि 'नॅन' यांच्यासाठी एक पुस्तक पाठवले होते. आशा आहे की ते त्यांना मिळाले असेल.

बापू

१०५

"द हरिजन"

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,

१० फेब्रुवारी १९३३

माझ्या प्रिय बाळा,

हो, यावेळी तू मला काही आठवडे पत्रापासून वंचित ठेवले. त्याचे कारण काय असावे, याचा मी विचार करत होतो. यावेळी मी तुला मोठे पत्र लिहिणार नाही, कारण 'हरिजन' हे नवीन साप्ताहिक काढण्याच्या कामात मी इतका मग्न झालो आहे की इतर कशाकडेच लक्ष द्यायला मला वेळ मिळत नाही. या पत्रासोबतच तुला त्या साप्ताहिकाची प्रतही मिळेल.

तुझ्यासठी आणि मुलांसाठी चार्लीचे (सी. एफ. अँड्रूज) तिथे असणे किती आनंदाची गोष्ट आहे, हे मी पूर्णपणे समजू शकतो. तुम्हालोकांमध्ये त्यांचे तिथे असणे हे माझ्या मनातील तुमच्याबद्दलची काळजीही हलकी करते.

तुम्हा सर्वांना आम्हा सर्वांचे प्रेम.

बापू

१०६

"देवाचे अगम्य मार्ग"

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,

१७ फेब्रुवारी १९३३

माझ्या प्रिय बाळा,

हल्ली माझा वेळ पूर्णपणे व्यापलेला असतो. इतर सर्व कामे बाजूला ठेवून हरिजनसाठी दोन पूर्ण दिवस द्यावे लागतात. त्यामुळे आधीच संक्षिप्त असलेली माझी प्रेमपत्रे आता आणखी संक्षिप्त करावी लागतात. पण याची काहीशी भरपाई अशी होते की, 'हरिजन'च्या रूपाने तुला माझे सर्वसाधारण पत्र मिळते.

लंडनला माझे जाणे तुझ्यासाठी कितीअर्थपूर्ण होते, हे मला चांगलेच ठाऊक आहे. देवाचे अगम्य मार्ग आपल्याला माहीत नसतात. आपण केवळ त्याला शरण जात असतो. तो तर आपल्या नकळतसुद्धा आपल्याकडून अनेक गोष्टी करवून घेत असतो. तुला कधीही निराशेच्या दरीत जावे लागले नाही तर मला किती आनंद होईल ! कारण तिथे एका क्षणासाठी असणे म्हणजेसुद्धा जिवंत देवावरील श्रद्धेचा अभाव होय.

यासोबत जॉन हॉयलंड यांच्यासाठी एक पत्र पाठवतो आहे.

महादेवला तंगाईचे गोड पत्र मिळाल्याने फार आनंद झाला आहे.

सप्रेम,

बापू

१०७

"एक हजार पापे"

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,

२ मार्च १९३३

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र मिळाले. ते मी मारियाला पाठवतो आहे. मला माहीत आहे की ते मिळाल्याने तिला फार आनंद होईल. बहुधा तू मला ज्या वेळी पत्र लिहिले, त्याच वेळी तिलाही पत्र लिहिले असशील. असे असले तरी, तू लवकरच तिच्याजवळ येणार असल्याची बातमी तिच्यासाठी शिळी झालेली नसेल.

गेल्या आठवड्यात मी तंगाईला टपालाने पत्र पाठवले आणि तुला फक्त एक ओळ लिहिली. आशा आहे, स्वतःसाठीच लिहिलेले आणि आपल्या पत्त्याचे पाकीट पाहून तिला पत्र मिळाल्याचा योग्य तो अभिमान वाटला असेल; आणि ते पत्र मिळाले तेव्हा तिने मला एक हजार पापे पाठवले असतील, अशीही आशा आहे.

मी 'हरिजन'मधून माझे मन मोकळे करत असल्यामुळे, वाढत्या कुटुंबातील सदस्यांना सांगण्यासारखे माझ्याजवळ आता आणखी काही उरले आहे असे मला वाटत नाही.

आम्हा सर्वांकडून प्रेम आणि मुलांना पापे.

बापू

१०८

"क्रूस सार्वत्रिक आवाहन करतो"

येरवडा केंद्रीय कारागृह,

२४ मार्च १९३३

माझ्या प्रिय बाळा,

काही काळ वाट पाहिल्यानंतर तुझे लांबलचक पत्र मिळाले. तुमच्या बैठकीचे वर्णन फारच मनोरंजक आहे. तू आपल्या शब्दांत कितीही आस्था आणि सामर्थ्य ओतले असलेस, तरी त्यांचा प्रभाव पडला नसता, अशीही शक्यता होती.

सामान्य सभांमध्ये अनेकदा ऐकायला मिळणाऱ्या संकुचित अर्थाऐवजी, तू क्रूसाला जो सार्वत्रिक अर्थ दिला आहे तो निःसंशयपणे क्षणार्धात सार्वत्रिक आवाहन करतो. पण मग, तू म्हटल्याप्रमाणे, त्याच्याकडे पाहण्यासाठी तुमच्याजवळ आत्म्याचे डोळे असणे आवश्यक आहे.

हैदराबादच्या मुसलमान मुलीचे तू आईप्रमाणे संगोपन करते आहेस, याचा मला आनंद आहे. तिच्याशी तुझी अधिक ओळख झाल्यावर तिच्याबद्दल मला आणखी सांग.

इंग्लंडमध्येही लोक डोक्यावरून ओझी वाहतात, हे मला माहीतच नव्हते. तू जे पाहिलेस, ती तू राहतेस त्या इंग्लंडमधील भागातील ही नेहमीची पद्धत आहे काय? ते ओझे किती वजनाचे असेल आणि ज्या पात्रांत वा गाठोड्यात हे ओझे वाहिले जाते ते कशाचे बनवलेले असतात? किती अंतर ते वाहून नेतात? त्या पात्रांत सामान्यपणे नेहमीचा घरातील कचरा असतो काय?

हॅन्सला (सॅली कुटुंबाबरोबर राहणारा एक जर्मन मुलगा) त्याच्या प्रार्थनेचे उत्तर मिळाले असेल, अशी आशा आहे.

मारियाने मला अलीकडेच पत्र लिहिले होते आणि तू अखेरीस येत असल्याने तिला किती आनंद झाला आहे, हे त्यावरून मला जाणवले. शरीराने आणि मनाने, दोन्ही प्रकारे ती अत्यंत थकून गेली आहे. ती जवळजवळ कोलमडण्याच्या अवस्थेत आहे. यामुळे अजून प्रवास करण्याची शक्ती असतानाच तिने

काश्मीरला निघून जावे आणि काही महिने आपल्या शरीराला व मनाला विश्रांती द्यावी, अशी माझी तीव्र इच्छा आहे. तिला त्याची अत्यंत गरज आहे.

आम्हा सर्वांकडून प्रेम आणि मुलांना पापे.

बापू

१०९

"देवाची सर्वांत मौल्यवान देणगी"

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह,

७ मे १९३३

माझ्या प्रिय बाळा,

तू ज्या अवस्थेतून जाते आहेस, ती मला माहीत आहे. देवाने आजवर मला दिलेली सर्वांत मौल्यवान देणगी म्हणून मी येणाऱ्या उपवासाकडे पाहतो. यापुढे मी अधिक लिहू नये. त्याचा परिणाम काहीही असो, ते चांगलेच आहे, हे तू जाणून घ्यायला हवे.

तुम्हा दोघांवर प्रेम आणि मुलांना मुके.

बापू

११०

“आपण सर्वजण देवाच्या हातात आहोत”

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे हृदयस्पर्शी पत्र मिळाले. ठीक आहे, तुला मानसिक आणि शारीरिक अशा दोन्ही प्रकारच्या दुःखातही आनंद मानायचा आहे. तू आता तुझ्या अंतःस्वराला जे समाधान देईल तेच केले पाहिजे. शेवट चांगलाच होईल. पण आपण सर्वजण देवाच्या हातात आहो. त्याच्या आज्ञेशिवाय गवताचे पातेही हालत नाही. जर सर्व काही आपल्या इच्छेप्रमाणेच घडले असते, तर जगाचे तुकडे तुकडे झाले असते. आपल्या इच्छा अनेकदा अपूर्ण राहतात, हे कदाचित चांगलेच आहे. देव आपल्या इच्छा पूर्ण करण्यास नकार देतो, तेव्हासुद्धा आपण त्याच्यावर विश्वास ठेवतो, हीच त्याच्यावरील आपल्या निष्ठेची कसोटी आहे. म्हणूनच, तुला जरी सर्व गोष्टी चुकीच्या दिशेने जात आहेत असे वाटत असले, तरी तू पूर्ण शांती अनुभवावी, अशी माझी इच्छा आहे.

माझी प्रार्थना, माझे विचार आणि माझे प्रेम तुझ्याबरोबर आहेत. बाकीच्या गोष्टींसाठी, ‘हरिजन’मधील साप्ताहिक लेख हे जसे इतर अनेक मित्र व सहकाऱ्यांसाठी माझे साप्ताहिक पत्र आहे, तसेच ते तुझ्यासाठीही आहे.

बापू

१५-१२-१९३३

१११

“मधासह फळांची टोपली”

(मेनन कुटुंब पुन्हा हिंदुस्थानात आले आहे आणि गांधीजी तुरुंगाबाहेर आहेत.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तंगाईचा ताप आता पूर्णपणे उतरला असेल, अशी आशा आहे. शेवटी, पॉण्डिचेरीला तुला मध मिळू शकला नाही. काल मधासह फळांची एक टोपली पाठवण्यात आली आहे. मिस लेस्टर सध्या माझ्याबरोबर आहेत. ॲगाथा हॅरिसन २ मार्चला निघणार आहेत.

तुम्हा सर्वांना प्रेम,

बापू

२०-२-१९३४

११२

“एक तक्रार”

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझ्यासाठी दोन टोपल्या पाठवण्यात आल्या होत्या. पहिल्या टोपलीत मध आणि वाटेत मला मिळालेली तामिळ-हिंदी पुस्तके होती. ती पुस्तके तिथे कदाचित उपयोगी पडतील. तंगाई आता पूर्णपणे बरी झाली असेल, अशी आशा आहे. मारियाची तुझ्याविरुद्ध एक तक्रार आहे. मी तिला त्याबद्दल तुझ्याशी मोकळेपणाने बोलण्यास सांगितले आहे.

मुलांना मुके आणि तुम्हा सर्वांना प्रेम.

बापू

२२-२-१९३४

११३

"सगळ्या गोष्टीची चर्चा कर"

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र मिळाले. फळे सुखरूपपणे तुझ्यापर्यंत पोहोचली, याचा मला आनंद होतो. आणखी एक टोपली पाठवण्यात आली आहे. गरज भासल्यावर आणखी मागायला अजिबात संकोच करू नकोस.

तू कथितपणे दिलेले वचन मोडलेस, त्यात माझे नाव ओढल्याबद्दल एम.ची माझ्याकडे तक्रार आहे, याचे मला आश्चर्य वाटत नाही. माझा विवेक शुद्ध आहे. मुलांना दिलेले वचन मोडण्याचा प्रश्न असता, तर तू माझ्याजवळ राहिलेली मला खपले नसते. पण एम.च्या पत्रावरून तिची माझ्याविरुद्धची तक्रार अधिक खोल आणि व्यापक आहे, असे मला दिसते. तिने या सगळ्या गोष्टीची तुझ्याशी चर्चा करावी, अशी माझी इच्छा आहे. आणि जर ती तसे करणार नाही, तरी तू काळजी करू नकोस. मी तिला सविस्तर पत्र लिहून आपल्या मनातील सर्व काही मोकळेपणाने सांगण्याचे निमंत्रण दिले आहे.

९ मार्चला हैदराबाद (दख्खन) येथून पुण्याला निघणार आहे.

प्रेमाने,

बापू

२५-२-१९३४

११४

"आत्मसंयमामुळे आनंद मिळाला पाहिजे"

(या पत्रात मोतीहारीचा उल्लेख आहे. गांधीजी मोतीहारीला १५ मार्च १९३४ पोहोचले होते यावरून संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये हा अंदाज केला आहे.**)**

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझी दोन पत्रे मिळाली. हे पत्र मी मोतिहारी येथे रात्री १२.१५ वाजता लिहीत आहे. ३ वाजले आहेत असे वाटून मी उठलो, पण पाहतो तर मध्यरात्र उलटून फक्त पंधरा मिनिटेच झाली होती. पण समोर पत्रव्यवहार पडलेला असताना मला परत झोपण्याची इच्छा झाली नाही.

मुले सुखरूप असतील, अशी आशा आहे. हो, उन्हाळ्याच्या दिवसांत तुला त्यांना एखाद्या डोंगराळ ठिकाणी घेऊन जावे लागेल.

वचनाबद्दल तू जे म्हणतेस ते मला समजले. वचनाचा भंग झाला की नाही, याचा निर्णय तूच घेऊ शकतेस. मी तिथे गेलो नाही म्हणून एम.ला राग आला, याचे मला वाईट वाटते. माझ्या आत्मसंयमाची भावना तिने आत्मसात केली आहे, असे तिने मला भासवले होते. त्यातून मला जितका त्याग करावा लागला, तितकाच तिलाही करावा लागला. पण आत्मसंयम खरा असेल, तर त्यातून दुःख नव्हे, आनंद मिळाला पाहिजे; राग तर कधीही नाही.

तुम्हा सर्वांना प्रेम,

बापू

११५

“माझ्यासाठी एक पाऊल पुरेसे आहे”

पाटणा येथे असताना,

३१ मार्च १९३४ (संपूर्ण गांधी वाङ्मय मध्ये ही तारीख १ एप्रिल १९३४ आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

बराच काळ मला वाट पाहायला लावल्यानंतर तुझे लांबलचक पत्र मिळाले. तुझ्या पत्रात सत्याचा, म्हणजे देवाच्या गूढ हेतूचा, पुरेसा शोध दिसत नाही. देव स्वतःच गूढांतील गूढ आहे, हे जेव्हा आपल्याला माहीत आहे, तेव्हा तो जे काही करतो त्याने आपण गोंधळून का जावे? तो आपल्या इच्छेप्रमाणे वागला असता किंवा अगदी आपल्यासारखाच वागला असता, तर आपण त्याची निर्मिती आणि तो आपला निर्माता राहिला नसता.

आपल्याला वेढून असलेला हा अंधार भेदता न येणारा शाप नसून वरदान आहे. आपल्या समोरची पावले पाहण्याची शक्ती त्याने आपल्याला दिली आहे आणि स्वर्गीय प्रकाशाने आपल्याला समोरचे एक पाऊल दाखवले, तरी ते पुरेसे आहे. तेव्हा आपण न्यूमनबरोबर, **“माझ्यासाठी एक पाऊल पुरेसे आहे,”** असे गाऊ शकतो. आणि आपल्या पूर्वानुभवावरून आपण खात्री बाळगू शकतो की पुढचे पाऊलही आपल्याला नेहमी दिसेल.

दुसऱ्या शब्दांत, हा न भेदता येणारा अंधार आपल्याला वाटतो तितका भेदता न येणारा नाही. पण आपल्या अधीरपणामुळे एका पावलाच्या पलीकडे पाहण्याची इच्छा होते, तेव्हा तो अभेद्य वाटतो. आणि देव प्रेम आहे, म्हणून तो अधूनमधून आपल्यावर जी शारीरिक संकटे आणतो, तीदेखील छुप्या रूपातील आशीर्वादच असली पाहिजे, असे आपण निश्चितपणे म्हणू शकतो. मात्र, अंतर्मुख होण्याचा आणि आत्मशुद्धीचा इशारा म्हणून त्यांच्याकडे पाहणाऱ्यांसाठीच ती तशी आशीर्वादरूप ठरू शकतात.

मुलांबद्दल तू जे म्हणतेस ते मला समजले. तू मुलांबरोबर कोडाईकॅनॉल येथे आहेस, याचा मला आनंद होतो. ॲगाथा हॅरिसन माझ्याबरोबर आहे. हिंदुस्थानी जीवनाची तिला सवय नसल्यामुळे हा काळ तिच्यासाठी

काहीसा कसोटीचा आहे. पण शक्य तितक्या अल्प काळात जे काही शिकता येईल ते सर्व शिकण्याची तिची इच्छा असल्यामुळे ती हे सगळे धैर्याने सहन करते आहे.

एम. लेस्टर यांना मी पटण्यातच ठेवले आहे. त्यांची प्रकृती ठीक नव्हती. मी ४ एप्रिलला पाटण्याला परत येईन आणि ७ तारखेला आसामला जाण्यासाठी तिथून निघेन. अंदाजे २५ तारखेला पुन्हा बिहारमध्ये येईन, सुमारे एक आठवडा राहीन आणि मग पुन्हा ओरिसाला जाईन व तेथून बिहारला परतेन. तू वर्ध्याचाच पत्ता वापरत राहा.

तुला प्रेम आणि मुलांना आज कदाचित मी लिहू शकणार नसलो तरी त्यांना पापे.

बापू

११६

"वाढदिवसाच्या शुभेच्छा"

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये या पत्राची ताऱीख ३० जून १९३४ दिली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

मी अनेकदा रात्री दोन वाजता उठतो, तरी माझा पत्रव्यवहार संपत नाही. तुझ्या वाढदिवसानिमित्त प्रेमाचे एक कार्ड पाठवायला तेवढाच वेळ मिळाला.

माझ्याकडून मुलांना पेटीतील चरखा द्यायचे राहिले आहे, हे मला माहीत आहे. त्यांना माझे प्रेम आणि मुके. मीराला अचानकच प्रेरणा झाली आणि ती निघून गेली.

बापू

३०-४-१९३४

११७

"तुमचे आशीर्वाद मोजा"

वर्धा,

६ सप्टेंबर १९३४

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र मी या सर्व दिवसांत जवळ ठेवले होते; स्वतःच त्याचे उत्तर पाठवता येईल, अशी आशा होती. पण माझ्या प्रलंबित पत्रव्यवहाराचा अनुशेष भरून काढायचा असेल, तर मला त्या आनंदाचा त्याग करून हे पत्र श्रुतलेखनाद्वारे लिहवून घ्यावे लागेल.

देवाची महानता आणि त्याची सद्भावना सिद्ध करण्यासाठी पुरावे हवे असतील, तर तो मला दररोज त्यांचा प्रत्यय आणून देत आहे. **"तुमचे अनेक आशीर्वाद मोजा"** हे भजन तुला आठवते? ते मूडी आणि सँकी यांच्या भजनसंग्रहात असावे, असे मला वाटते. आशीर्वाद इतके पुष्कळ आहेत की ते मोजणेही मला शक्य होत नाही. कारण तो जी तथाकथित दुःखे आणि वेदना पाठवतो, तीदेखील आशीर्वादांसारखीच असतात. त्याचे प्रेम आपल्याला कळले असते, तर त्याच्या सृष्टीसाठी त्याच्याजवळ आशीर्वादांशिवाय दुसरे काहीच नाहीत आणि शाप तर कधीच नाहीत, हे आपल्याला कळले असते.

तंगाई आता पूर्णपणे बरी झाली असेल आणि दोन्ही मुले छान वाढत असतील, अशी आशा आहे. तुला आता चरखा मिळाला असेल. मी छान आहे. माझे वजन ९४ पौंडांवरून १०१ पौंड झाले आहे. मी बऱ्यापैकी काम करतो आहे आणि नियमित व्यायाम घेतो आहे.

मीरा लंडनमध्ये चांगले काम करते आहे. ती ऑक्टोबरमध्ये परत येईल, अशी तिची अपेक्षा आहे. अँड्रूज येथे आठवड्याहून अधिक काळ होता; आता तो सिमल्याला गेला आहे. लंडनला जाण्यापूर्वी, बहुधा ६ ऑक्टोबरला, तो पुन्हा एकदा वर्ध्याला येईल. तो बरा दिसत होता. तो दक्षिण आफ्रिकेतून एक वेल्श लोहार आपल्याबरोबर घेऊन आला आहे. त्याचे नाव मिस्टर जोन्स आहे. त्याने अलीकडेच ऑक्सफर्ड चळवळीत प्रवेश केला असून, आपण बदललेला माणूस झालो आहो, असे तो मानतो. तो आम्हा सर्वांना फार आवडला. अँड्रूज इंग्लंडला गेल्यावर तो दक्षिण आफ्रिकेला परत जाईल.

पी. आणि एम. येथे आहेत. बा रामदासबरोबर साबरमतीला गेली आहे. रामदासला तिथे आपल्या आजारासाठी विश्रांती घेऊन उपचार करून घ्यायचे आहेत. डी. काही दिवस इथे होता. तो काल मुंबईला गेला. ८ तारखेला होणाऱ्या कार्यकारी समितीच्या बैठकीसाठी तो पुन्हा येण्याची शक्यता आहे.

हे कौटुंबिक बातम्यांचे दप्तर पुरेसे मोठे आहे, हे तू मान्य करशील. यापुढे तू आतापर्यंतपेक्षा अधिक नियमितपणे पत्रे लिहिली पाहिजे. मी अजून काही काळ वर्ध्याहून हालेन अशी अपेक्षा नाही.

तुम्हा सर्वांना प्रेम,

बापू

११८

"हवामान अत्यंत आल्हाददायक आहे"

वर्धा,

२३ सप्टेंबर १९३४

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र आणि आता मुलांची पत्रेही मिळाली. त्यांना हे ठिकाण आवडले आहे, याचा मला आनंद होतो. अर्थातच, तुझ्या बंगल्याला तू दुसरे नाव तू देऊ शकत नाही; आणि **"व्हिजन बंगला"** हे नाव चांगले आणि अर्थपूर्ण आहे.

अँड्रूज आठवडाभरापूर्वी इथे होता आणि शांतिनिकेतनहून तो मंगळवारी परत येणार आहे. काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या वेळीच आपण मुंबईत पोहोचू अशी मीराची अपेक्षा आहे.

रामदासला ताप आणि सर्वसाधारण अशक्तपणा आला होता. आता तो बरा आहे.

चरखा पाठवण्यात आला असल्याचे मला कळले आहे आणि तो आता तुला मिळाला असेल, अशी आशा आहे. त्यात किती प्रगती झाली आहे, हे मला जाणून घ्यायला आवडेल.

या वेळी तुम्ही इथे असता तर किती छान झाले असते ! हवामान अत्यंत आल्हाददायक आहे, खूप थंड, फार ऊन नाही आणि तरीही पुरेसे ऊन आहे.

तुम्हा सर्वांना प्रेम आणि मुलांना मुके,

बापू

११९

“कौटुंबिक बातम्या”

वर्धा,

१४ नोव्हेंबर १९३४

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र मिळाले. नॅन बरी झाली आहे आणि तिला आता डेन्मार्कला जायचे नाही, याचा मला आनंद होतो. अर्थात, आईच्या मांडीपेक्षा चांगली जागा कोणत्याही मुलासाठी असू शकत नाही. पण ती एक आदर्श अवस्था आहे; तिच्यापर्यंत आपण पोहोचू शकणार नाही, तरी तिच्यासाठी आपण सर्वांनी प्रयत्न करत राहावे.

मारियाबद्दल ऐकून मला वाईट वाटले. तिच्या शाळेत तिची जागा तुझ्याशिवाय दुसरे कोण घेऊ शकेल? आणि तू सध्या त्याचा विचारच करू शकत नाहीस. तिला डेन्मार्कला जाता यावे आणि तिला ज्या बदलाची अत्यंत गरज आहे तो बदल मिळावा, यासाठी काही मार्ग निघाला असता तर किती बरे झाले असते, असे मला वाटते.

टेंपल एंट्री बिलाविषयी तुझे पत्र मिळाले असल्याचे मला आठवत नाही. मी वर्ध्याला परत आल्यानंतर ते पाठवले होते काय? त्यातील युक्तिवाद पुन्हा लिहून पाठवू शकत असशील तर तसे कर. त्याचे उत्तर देण्याचा मी प्रयत्न करीन.

जॅक हॉयलॅन्ड यांच्या मुलाच्या मृत्यूची बातमी मला मिळाली होती. त्या वेळी अँड्रूयूज इथे होता. आम्ही दोघांनी मिळून सांत्वनाची तार पाठवली होती आणि हॉयलंड यांच्याकडून मला त्याच्या मृत्यूची सविस्तर माहिती मिळाली होती. ती फार दुःखद घटना होती.

मीरा २२ तारखेला परत येत आहे. तिच्याबरोबर के. एस. (खानसाहेब) यांची मुलगीही येत आहे; तिचे शिक्षण लंडनमध्ये चालू होते. मेरी बार आपल्या गावातील घराहून इथे आली आहे आणि तिच्याबरोबर नुकताच इंग्लंडहून आलेला एक मित्रही आला आहे. मेरी आश्रमजीवनाशी फारच छान जुळवून घेते आहे.

सध्या येथे हवामान अत्यंत आल्हाददायक आहे. रामदास बाला बरोबर घेऊन चार-पाच दिवसांपूर्वी परत आला. तो खूप अशक्त झाला आहे; पण मला वाटते, येथे त्याची शक्ती पुन्हा वाढेल. अँड्रूयूज डिसेंबरमध्ये आठवडाभर किंवा पंधरा दिवसांसाठी येथे येण्याची शक्यता आहे.

तुम्हा सर्वांना प्रेम,

बापू

१२०

"हरिजन मंदिरप्रवेश"

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये या पत्राची तारीख ५-१-१९३५ दिली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

हे पत्र तुझ्या इच्छा अधिक तीव्र करू शकत असेल, तर ते तुझ्या इच्छांना प्रतिसाद म्हणूनच आहे. इथे कडाक्याची थंडी आहे. चार वाजताची प्रार्थनेची घंटा वाजून झाली आहे.

अर्थात, हरिजनांच्या आध्यात्मिक समाधानासाठी केवळ मंदिरप्रवेशापेक्षा कितीतरी अधिक गोष्टींची गरज आहे. मंदिरप्रवेश ही त्यांच्या आध्यात्मिक गरजेकरिता तितकी आवश्यक नाही, जितकी तो अधिकार देणे ही अहंकारी सवर्ण हिंदूंची गरज आहे. आपण स्वतःसाठी मागत असलेला उपासनेचा अधिकार जोपर्यंत ते आपल्या सहधर्मीयांना नाकारत असतील, तोपर्यंत त्यांना आध्यात्मिक कृपा प्राप्त होऊ शकत नाही. हे अगदी स्पष्ट नाही काय?

मुलांना प्रेम आणि मुकेही.

तुझा,

बापू

किमान २० तारखेपर्यंत तरी, जास्तीत जास्त २८ तारखेपर्यंत दिल्लीत. त्यानंतर वर्धा.

१२१

"समाधानाने स्वीकार"

दिल्ली,

१७ जानेवारी १९३५

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे आणि मुलांचे पत्र मिळाले. तंगाई शहाणी मुलगी आहे आणि म्हणूनच तिच्यावर येणाऱ्या दुःखांचा समाधानाने स्वीकार करायला ती शिकली आहे. *(त्या वेळी तंगाई अतिशय नाजूक प्रकृतीची मुलगी होती आणि ती वारंवार आजारी पडत असे.)* आपल्या जाणीवपूर्वक केलेल्या चुकांमुळे दुःखे आली असतील, तर ती येताना समाधानाची वृत्ती ठेवणे योग्य नाही; पण आपल्याला माहीत नसलेल्या आणि माहीत होऊ न शकणाऱ्या कारणांमुळे जर ती आली असतील, तर त्यांचा समाधानाने स्वीकार करणे योग्य आहेत. वेगळ्या शब्दांत, सतत प्रयत्न करणे आणि देवाच्या इच्छेला शरण जाणे या दोन्ही गोष्टी हातात हात घालून चालल्या पाहिजे.

पोर्टो नोव्होला दिलेल्या तुझ्या भेटीचे आणि मारिया आपल्या कामात इतकी तल्लीन झाली आहे, याचे तू केलेले वर्णन फार छान आहे.

माझे पाय मला चालू देत नाहीत, कारण चालण्याचा प्रयत्न करताच जखम पुन्हा उघडते.

सी. एफ. ए.ला तुला लिहिता आले नाही, कारण त्यांला मुळीच वेळ नव्हता. तो ज्या आगबोटीने गेला ती पकडता येईल की नाही, हे अगदी शेवटपर्यंत अनिश्चित होते. ए.आय.एस.ए. (अखिल भारतीय चरखा संघ) आणि ए. आय. वाय. आय. ए. (अखिल भारतीय औद्योगिक संघ) या दोन्ही संस्था पूर्णपणे अराजकीय आहेत.

तू कधीतरी वर्ध्याला यायलाच हवे. दिल्ली तुझ्यासाठी खूप दूर आहे. आम्ही जास्तीत जास्त २८ तारखेला येथून निघू. येथे सध्या अतिशय कडाक्याच्या थंडीचा काळ सुरू आहे.

प्रेमाने,

बापू

१२२

"हिंदुस्थानवर प्रेम करणे"

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र मिळाले. तुझ्या पत्राच्या लांबीबद्दल क्षमा का मागतेस? तू काही वारंवार पत्रे लिहीत नसतेस.

सौ. एस. येथे एक दिवस होत्या. त्या चांगल्या आणि सद्हेतू असलेल्या स्त्री आहेत. तू त्यांच्याबरोबर होतीस, असे त्यांनी मला सांगितले.

होय, मुलांच्या प्रकृतीच्या दृष्टीने त्यांनी कोडाईमध्ये असणे आवश्यक आहे. यामुळे मारियाला घरी जाता येत नाही ! मनापासून हिंदुस्थानवर प्रेम करणे ही काही सोपी गोष्ट नाही.

तू एन.ला पत्र लिहिशील तेव्हा तिला माझे प्रेम सांग.

सी. एफ. अँड्रूज दक्षिण आफ्रिकेत आहे. एप्रिलमध्ये हिंदुस्थानात येण्याची तो अपेक्षा करतो आहे.

मोटरगाडीच्या अपघातात मीरा थोडक्यात वाचली. आता ती ठीक आहे.

आम्हा सर्वांकडून प्रेम,

बापू

वर्धा,

२५-२-१९३५

१२३

"त्याची दया आणि त्याची उपचारशक्ती"

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये या पत्राची ताऱीख २५-२-१९३५ नंतर अशी दिली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे अमूल्य पत्र मी नुकताच वाचून संपवले. ते वाचत असताना माझे हृदय रडत होते. तुला ही तामिळ म्हण माहीत आहे काय — "तिक्कट्रवनुक्कु तेय्वमे तुणै" (**"Thikkatravanukku theivamy thunai"**?) तिचा अर्थ आहे, **"असहाय्याला देव हाच आधार असतो."** तो तुला मदत करील आणि तुझे सांत्वन करील. त्याची दया आणि त्याची उपचारशक्ती यांवरील विश्वास तू गमावता कामा नये.

तू मला लिहिलेस त्यापेक्षा कितीतरी आधी मला लिहायला हवे होते. पण उशिरा का होईना, कधीच न लिहिण्यापेक्षा ते चांगले.

अर्थात, तू आणि मुले माझ्या जवळ असावीत, असे मला नक्कीच वाटेल. पण त्यांना येथील हवामान आणि बहुधा येथील वातावरणही मानवणार नाही. तुला जितक्या वेळा गरज भासेल तितक्या वेळा मला लिहायला अजिबात संकोच करू नकोस. तुझ्या पत्रांकडे लक्ष देण्याइतका मी बरा आहे.

अखेरीस काय परिणाम होईल, ते काहीही असो, तू कशाचीही चिंता करू नकोस. लक्षात ठेव, आपल्या सर्व चिंता आणि काळज्यांचे ओझे देव आपल्या विशाल खांद्यांवर घेत असतो, अर्थात आपण त्याला तसे करू दिले, तर. मी तुला लिहीत आहे, हे जितके खरे आहे तितकेच हेही खरे आहे. फक्त त्याचा मार्ग आपला मार्ग नाही आणि त्याचे खांदे आपल्या खांद्यांसारखे नाहीत. पण त्याची इच्छा पूर्ण करण्यातच सारे सौंदर्य आहे.

प्रेमाने,

बापू

१२४

"देव तुम्हाला मार्गदर्शन करील"

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये या पत्राची तारीख ३० एप्रिल १९३६ नंतर अशी दिली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे सविस्तर पत्र मिळाले आहे. मी ते अत्यंत आस्थेने वाचले. तुझ्यासमोर एक कठीण प्रश्न उभा आहे. तुला शक्य असेल, तर मला भेटण्यासाठी नंदी हिलला ये. मी १० मे रोजी तिथे पोहोचणार आहे. जी. डब्ल्यू. देव तुला मार्गदर्शन करील. तू काळजी करू नको. ज्या गोष्टी तू बदलू शकत नाही, त्या जशा तुझ्यासमोर येतील तशा स्वीकार.

मी हे पत्र सेगाव या गावातून लिहीत आहे. *(वर्ध्यापासून पाच मैलांवर. हे गाव आता सेवाग्राम म्हणून ओळखले जाते.)* मला इथे स्थायिक व्हायचे आहे. मीराबाई आधीच तिथे आहे. मी इथे स्थायिक झालो, तर ती दुसऱ्या एखाद्या गावात जाईल. मला शक्य असेल तर माझ्याबरोबर जुन्या सहकाऱ्यांपैकी कोणालाही ठेवायचे नाही.

सप्रेम,

बापू

१२५

"आपल्याला जे सर्वांत चांगले वाटते"

(संपूर्ण गांधी वाङ्मयमध्ये या पत्राची तारीख १९ जून १९३६ नंतर अशी दिली आहे.)

माझ्या प्रिय बाळा,

तू फारच खोडकर आहेस. पत्राच्या प्रत्येक बाजूला, अगदी सर्व कडांवरही, कुठून लिहायला सुरुवात केली आहेस हे कळण्याची काहीही खूण न देता तू लिहितेस. आणखी एक कागद का जोडत नाहीस? पण आता याबद्दल अधिक कुरकुर करणार नाही. तुला त्यांना भेटायला आवडेल असे मला वाटले, म्हणून मी एस. आणि के. यांना पाठवले.

विचित्रच आहे ! या आठवड्यात मला मारियाचे एक पत्र मिळाले. तिला तुझ्याबद्दल बरीच चिंता वाटत असल्याचे त्यातून दिसते.

के.ला आपल्याला जे सर्वांत चांगले वाटते ते पैशांच्या अभावामुळे करता येत नाही, ही गोष्ट किती यातनादायक असली पाहिजे ! तरीही, आपल्याला जे सर्वांत चांगले वाटते ते करण्याची देव आपल्याला नेहमीच परवानगी देत नाही, या वस्तुस्थितीतच आपल्याला समाधान मानावे लागते. मला वाटते, आपल्याला नेहमीच सर्वांत चांगले काय आहे हे माहीत असतेच असे नाही.

मुलांना माझ्यासाठी पत्र लिहायला सांगू नकोस. त्यांच्या स्वतःच्या इच्छेने त्यांना पत्र लिहावेसे वाटेल तेव्हाच त्यांना लिहू दे.

तुझी प्रकृती पूर्णपणे सुधारली असेल, अशी मला आशा आहे. आपण पहिल्यांदा भेटलो होतो तेव्हा तू जशी धडधाकट आणि निरोगी होतीस, तशी तुला पाहायला मला किती आवडेल ! तुझी प्रकृती इतकी उत्तम दिसत होती की तुला आजारपण येऊच शकत नाही, असे मला वाटले होते.

प्रेमाने,

बापू

वर्धा, १९ ..... १९३६

१२६

"तुझे जीवन व्यर्थ नाही"

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझ्या ब्रीदवाक्यानुसार जीवन जगण्याचे पूर्ण सामर्थ्य देव तुला देवो. **"सुखात आणि दुःखातही, हानी म्हणजेच लाभ मानणे ही काही सोपी गोष्ट नाही."** पण तुझे जीवन व्यर्थ नाही, हे मला माहीत आहे. अर्थात, माझ्याकडे न येण्याचा तुझा निर्णय योग्यच आहे. देवाची इच्छा असेल तेव्हा तू येशील.

तंगाई पुन्हा पूर्णपणे बरी झाली असेल, अशी आशा आहे. मुलांना मुके. ते मला पत्र लिहितील का ते पाहा. त्यांच्यासाठी इथे एक छोटी चिठ्ठी आहे. त्यांना पत्र लिहिण्यासाठी आग्रह करू नकोस.

प्रेमाने,

बापू

नंदी हिल,

१४-५-१९३६

१२७

"तू आपली मनःशांती टिकवून ठेवशील"

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझी परीक्षा घेतली जात आहे. कोडाईसारख्या थंड ठिकाणीही तुला फ्लू का व्हावा? पण मला माहीत आहे की यातनांच्या मध्यातही तू आपली मनःशांती टिकवून ठेवशील आणि आपल्या ब्रीदवाक्यानुसार जीवन जगशील.

तू मोकळी झालीस की मला कळव. माझ्या प्रार्थना आणि माझे प्रेम तुझ्याबरोबर आहेत.

बापू

नंदी हिल,

१८-५-१९३६

१२८

"देव तुला मार्गदर्शन करील यावर विश्वास ठेव"

वर्धा,

२६-३-१९४०

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझ्याकडून शेवटचे पत्र मिळून कितीतरी युगे लोटल्यासारखे वाटते. यामुळे तू चार्लीला लिहिलेले पत्र त्याने मला पाठवले, ते पाहून मला आनंद झाला. तू मला पत्रे का लिहीत नाहीस? माझ्या वेळेची तू काळजी घेतेस, हे मला माहीत आहे. पण तुझ्याकडून अधूनमधून एखादी ओळ तरी यावी, अशी माझी इच्छा आहे.

बाळा, ही तुझ्यासमोरची सर्वांत मोठी समस्या आहे. पण तिथेही तुला ईश्वर मार्गदर्शन करील यावर विश्वास ठेव. ज्या गोष्टी आपण सुधारू शकत नाही, त्यांच्याबद्दल अस्वस्थ होण्यात काही उपयोग नाही.

तू स्वतःची प्रकृती कशी सांभाळत आहेस?

चार्ली थोडक्यात बचावला. तो अजूनही अंथरुणावरच आहे, पण धोक्याबाहेर आहे. मी कलकत्त्यात असताना त्याला बऱ्याचदा भेटलो. नुकताच कलकत्त्याहून परतलेल्या महादेवने त्याच्यात हळूहळू पण सातत्याने सुधारणा होत असल्याची बातमी आणली आहे.

इथल्या कुटुंबाबद्दल सांगायचे तर माझी प्रकृती चांगली आहे. बाला सतत खोकला आहे आणि ती अशक्त आहे. महादेव इथेच राहतो. इथे बरीच गर्दी आहे. मेरीने निवडलेल्या गावातच ती अजूनही आहे आणि अडचणी असूनही ती तिथेच टिकून आहे.

मीरा. मला अधूनमधून लिहित असते.

सप्रेम,

बापू

१२९

"देवावर विश्वास ठेव आणि आनंदी राहा"

माझ्या प्रिय बाळा,

तू देवावर विश्वास ठेव आणि आनंदी राहा. युरोपमध्ये जी शोकांतिका घडत आहे, तिच्यापुढे बाकी सर्व गोष्टी फिक्या वाटतात. *(हे दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर लिहिलेले आहे.)*

तंगाईसाठी काहीच करता येणार नाही काय?

प्रेमाने,

बापू

वर्धा

मुलांना पत्रे

१

“शेळ्या आणि फुले”

येरवडा तुरुंगातून

माझ्या प्रिय नॅन,

मला पत्र लिहिण्याचा तू केलेला प्रयत्न फार छान होता. आणि तू पाठवलेले रेनडिअर काय अप्रतिम रेनडिअर आहे ! त्याची शिंगे किती सुंदर आहेत !

मी शेळ्यांबरोबर खेळत नाही, याचे मला वाईट वाटते. त्या रोज दोन वेळा दूध काढण्यासाठी माझ्यासमोर आणल्या जातात. पण मी त्यांच्याबरोबर खेळत नाही, कारण त्या आल्या की मी नेहमी असे काहीतरी काम करीत असतो, जे मला सोडता येत नाही.

हो, इथे काही फुले आहेत; पण त्यांच्याबद्दल फार काही सांगण्यासारखे नाही. जमीन दगडांची आहे आणि त्यांना फुलांचे वाफे तयार करण्यासाठी खर्च करणे परवडत नाही.

तू पुन्हा पत्र लिही.

तुम्हा दोघांनाही मुके.

बापू

२५-२-१९३२

२

“पक्षी, मांजरी आणि पिल्ले”

प्रिय नॅन आणि तंगाई,

तुम्ही मला एक गोड पत्र पाठवले आहे. तुम्ही पक्ष्यांशी मैत्री करीत आहात, असे मला दिसते. आम्ही एका मांजरीशी आणि तिच्या पिल्लाशी मैत्री केली आहे. मी तिला बहीण म्हणतो. ती आपल्या पिल्लावर किती प्रेम करते, हे पाहणे आनंददायक आहे. ती स्वतः करून दाखवूनच त्यांना निरनिराळ्या प्रकारच्या गोष्टी शिकवते.

देव तुम्हाला आशीर्वाद देवो.

मुक्यांसह,

बापू

२४-८-१९३२

३

“मोठी युद्धे आणि छोटी युद्धे”

येरवडा मध्यवर्ती तुरुंग, पुणे

माझ्या प्रिय बाल मित्रांनो - नॅन, ऍना, गिलिऑन आणि लिडिया,

तुम्ही स्वतः काढलेली गंमतीदार चित्रे असलेल्या तुमच्या गोड चिठ्ठ्या मिळाल्याने मला फार आनंद झाला. तुम्हा सर्वांसाठी एकच चिठ्ठी पाठवली, तर तुम्हाला वाईट वाटणार नाही ना? शेवटी, शरीराने एकत्र नसला तरी मनाने तुम्ही सर्व एकच आहा.

हो, तुमच्यासारखीच लहान मुले सर्व युद्धे थांबवतील. याचा अर्थ असा की तुम्ही इतर मुलांशी किंवा मुलींशी आणि आपापसात कधी भांडता कामा नये. तुम्ही स्वतः लहानसहान युद्धे करत राहिलात, तर तुम्ही मोठी युद्धे थांबवू शकणार नाही.

नॅनचा आणि ऍनाचा वाढदिवस साजरा करण्यासाठी मी तुमच्याबरोबर असतो, तर किती बरे झाले असते ! देव त्यांना आशीर्वाद देवो आणि तुम्हा सर्वांनाही आशीर्वाद देवो.

तुम्ही मला तुमचे मुके घेऊ दिलेत, तर तुम्हा सर्वांना माझे मुके. आणि नॅन एस्थरला माझे प्रेम सांगेल, नाही काय?

बापू

२४-८-१९३२

४

“अंकल चार्लीच्या वाईट सवयी”

येरवडा मध्यवर्ती तुरुंग,

२३ फेब्रुवारी १९३३

माझ्या प्रिय तंगाई,

तू मला तुझ्या स्वतःच्या हाताने न लिहिलेली एक चिठ्ठी पाठवली आहे. त्यामुळे मीही तुला माझ्या स्वतःच्या हाताने न लिहिलेले *(टंकलिखित पत्र.)* उत्तर पाठवले, तर तू तक्रार करू शकत नाही.

अंकल चार्ली भरपूर मीठ खातात, हे मला माहीत आहे; पण मोठ्या माणसांच्या वाईट सवयींचे अनुकरण तू करता कामा नये. खूप मीठ खाणे ही वाईट सवय आहे; आणि ज्या पदार्थात ते मिसळले जाते, त्यांची मूळ चवही जास्त मीठामुळे बिघडते.

अंकल चार्ली यांना लहान मुलांना खूप मिठाई देऊन बिघडवण्याचीही सवय आहे. म्हणून, मी तुझ्या जागी असतो, तर त्या मिठाया पुष्कळ गरीब मुलांमध्ये वाटून टाकल्या असत्या आणि मित्रांकडून मिळालेल्या भेटी तुम्ही त्यांच्याबरोबर वाटून घेत आहा, या विचाराने मला आनंद झाला असता.

आम्हा दोघांकडून प्रेम आणि मुके.

बापू

माझ्या प्रिय बाळा,

हे पत्र मी श्रुतलेखनाद्वारे लिहवून घेतलेले असल्यामुळे ते तंगाईकडे पाठवावेच लागणार आहे, जरी त्यासाठी हरिजन कार्याच्या पैशांतून २.५ आणे खर्च होणार आहेत. नॅन आणि तंगाई दोघीही या नुकसानीची भर हजारपट आणि त्याहूनही अधिक भरून काढतील, अशी आशा करू या.

प्रेमाने,

बापू

५

“तुम्ही दोघेही आनंदी असाल अशी आशा आहे”

माझ्या प्रिय नॅन आणि तंगाई,

तुम्हा दोघांना प्रेम आणि मुके. कोडाईकॅनालचे हवामान तुम्हाला मानवत असेल आणि तुम्ही दोघीही आनंदी असाल, अशी मला आशा आहे. तुम्ही मल्याळी भाषा शिकत आहात काय? तुम्ही मला वारंवार पत्रे लिहीत जा.

प्रेमाने,

बापू

१५-१-१९३४

६

“आरोग्यविषयक सूचना”

माझी प्रिय तंगाई,

तू अगदी ठणठणीत असशील, अशी मला आशा आहे. कडक उन्हात कधीही भटकत जाऊ नको. भरपूर फळे खा आणि पिष्टमय पदार्थ टाळ.

प्रेम आणि मुके,

बापू

२५-२-१९३४

७

"सुवर्णनियम"

माझी प्रिय नॅन,

तुझे फार छान पत्र मिळाले. तू रोज सूत कातत आहेस, याचा मला आनंद झाला. तुला सुवर्णनियम माहीत आहे - तू जे काही करशील, ते चांगले कर आणि त्यात आपले सर्वस्व ओत.

प्रेम आणि मुके,

बापू

२५-२-१९३४

८

"नवा चरखा"

दिल्ली,

१७ जानेवारी १९३५

माझ्या प्रिय नॅन,

तू अगदी नीट आणि स्थिर अक्षरात फार छान पत्र लिहिले आहेस. मला नवीन वर्षाच्या शुभेच्छा देण्याची तुझी इच्छा अगदी योग्य होती, कारण तू तुझे पत्र २७ डिसेंबरला लिहिले होतेस. पण आता मी तुला त्याच शुभेच्छा परत देण्यात काही अर्थ नाही; कारण नवीन वर्ष सुरू होऊन बरेच दिवस झाले आहेत.

नव्या चरख्यावर सूत कातायला सुरुवात केली तेव्हा तुला कसे वाटले, ते तू मला सांगितलेच पाहिजे. तुला टकळीवर सूत कातता येते काय?

प्रेम आणि मुके,

बापू

९

"डॉक्टरची मुलगी"

दिल्ली,

१७ जानेवारी १९३५

माझी प्रिय तंगाई,

तू फार धाडसी मुलगी आहेस. तुला वेळोवेळी होणारे आजार तू आनंदाने सहन करतेस. तू बाबांना हा प्रश्न विचारलाच पाहिजेस : "तुम्ही स्वतः डॉक्टर असताना मला या अशा जखमा का होतात? मला त्यातून बरे होण्यासाठी काहीतरी उपाय तुम्ही शोधला पाहिजे."

आता तुझी प्रकृती बरीच सुधारली असेल, अशी मला आशा आहे.

प्रेम आणि मुके,

बापू

१०

"वय आणि शहाणपण वाढले"

प्रिय मुलांनो,

एक काळ असा होता, जेव्हा तुम्ही मला पत्रे लिहीत होता, हे तुम्हाला आठवते काय? आता तुमचे वय आणि शहाणपण वाढले आहे, हे तुम्हाला कळायला नको का?

तंगाई आजारी असल्याचे ऐकून मला वाईट वाटले. तुमच्यासारख्या नाजूक मुलांसाठी टोपी ही अंगावर घालण्याची आवश्यक वस्तू आहे.

प्रेम आणि मुके,

बापू

नंदी हिल,

१४-५-१९३६

मी सध्या कुठे आहे, याबद्दल एस्थर तुम्हाला सर्व काही सांगेल.

११

“मी तुम्हाला कधीही विसरू शकत नाही”

माझी प्रिय नॅन,

तुला एक लांबलचक, गप्पागोष्टींचे पत्र पाठवावे, अशी माझी इच्छा होती; पण मला कधीच वेळ मिळत नाही. आता एस्थरने मला त्याची आठवण करून दिली आहे. म्हणून ही चिठ्ठी. मला लिहिता येत नसले, तरी मी तुम्हाला कधीही विसरू शकत नाही, हे सांगण्यासाठी.

तुम्ही दोघीही पूर्वीपेक्षा अधिक आनंदी असाल, अशी मला आशा आहे.

तुम्हा दोघींना प्रेम आणि मुके.

बापू

सेगाव,

२६-६-१९३६

१२

"तुमची श्रद्धा वाढत जावो"

[हा बर्मिंगहॅममधील एका आजारी मुलीला लिहिलेला पत्र आहे. तिचा उल्लेख पत्रे ९४, ९७ आणि ९९ मध्ये करण्यात आला आहे.]

येरवडा मध्यवर्ती तुरुंग,

५ जानेवारी १९३३

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र मिळाल्याने मला फार आनंद झाला. तू ज्या प्रकारे मला संबोधले आहेस, ते अगदी योग्य आहे. हजारो मुलींच्या प्रेमाचा आनंद मला मिळतो आहे. दिवसेंदिवस वाढत जाणाऱ्या या कुटुंबात तुझी भर पडल्याचे मी आनंदाने स्वागत करतो; आणि मी, एक क्षुद्र मर्त्य मानव, एवढ्या मोठ्या कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळू शकत नसल्यामुळे, तुम्हा सर्वांना मी सर्वशक्तिमान आणि शाश्वत पित्याच्या सुरक्षेत स्वाधीन करतो. त्यामुळे एवढे मोठे कुटुंब असल्याचे ओझे मला कधी जाणवत नाही; उलट, माझ्यावर ठेवलेल्या या विश्वासाचा आनंदच मला मिळतो.

तू आजारी असूनही तुझी श्रद्धा दृढ आहे आणि तुझे हृदय विशाल आहे, असे मला दिसते. वर्षे सरत जातील तशी तुझी श्रद्धा वाढत जावो आणि दुःख व वेदनांमध्येदेखील तुला नेहमी शांती लाभत राहो.

हो, मी उपवास करत असताना तुझ्यासारख्या अनेक शुद्ध आत्म्यांच्या प्रार्थना माझ्याबरोबर आहेत, हे मला माहीत होते आणि त्या जाणिवेने मला मोठा आधार मिळाला.

सप्रेम तुझा,

बापू

(म. के. गांधी)

एस्थर मेनन यांच्या 'माझ्या प्रिय बाळा'मध्ये न आलेली पत्रे

१

(गांधीजींनी हे पत्र एस्थर फेअरिंगने विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर लिहिले होते. एस्थरने विचारले होते की आमच्या चारित्र्यात दृढत्व यावे म्हणून आम्ही व्रत घेत असतो काय? आम्ही काही व्रत करावे असे ईश्वर अपेक्षितो काय? एखादे व्रत घातक नसू शकते काय? बापू मी तुम्हाला श्रद्धापूर्वक विचारू इच्छिते कारण मला हा प्रश्न चांगल्या प्रकारे समजून घ्यायचा आहे. माझा विश्वास आहे की तुम्ही या वेळी जो त्रास सहन करताहात त्यामुळे ईश्वरसुद्धा दुःखी असेल. हे खरे आहे की तुम्ही आनंदाने त्रास सहन करून राहिलेला आहा. परंतु ईश्वर जर पिता असेल आणि ईश्वर जर शुद्ध प्रेम असेल तर त्याच्या मुलांनी स्वतःच्या डोक्यावर असे ओझे का लादून घ्यावे जे वहावे अशी त्यांच्याकडून अपेक्षा केली जाऊ शकत नाही. आणि तसे असते तर त्यांना त्रास सहन सहन करावा लागला नसता. तुम्ही जर मला व्रताचा अजून गूढ अर्थ सांगू शकला तर माझ्या जीवनात मला त्याची मदत होईल.)

मुंबई,

२५ जानेवारी १९१९

प्रिय एस्थर,

तुझा प्रश्न अगदी योग्य आहे आणि यथाशक्ती मी त्याचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न करीन. एखादी गोष्ट करावी की करू नये याचा दृढनिश्चय करण्यालाच 'व्रत' असे म्हणतात. मुक्तीसेनेचे सदस्य (साल्व्हेशन आर्मी. तिची स्थापना १८८० साली विल्यम बूथने केली होती. ती संघटना धार्मिक प्रतीचे मदत कार्य करत असते.) आत्मसंयमाच्या सप्ताहात मुरब्बा वा अजून कोणता खाद्य पदार्थ एका निश्चित काळापर्यंत न खाण्याचे व्रत घेत असतात. नंतरच्या काळात रोमन कॅथॉलिक लोक काही पथ्य पाळत असतात. हेसुद्धा व्रतच आहे. या सर्व गोष्टींमधून एकाच परिणामाची अपेक्षा केली जाते - आत्म्याची शुद्धी आणि त्याची अभिव्यक्ती. असे व्रत घेऊन आम्ही शरीरावर नियंत्रण स्थापित करत असतो. देह पार्थिव आहे, जड आहे, आत्मा चैतन्यपूर्ण आहे. जड आणि चेतनमध्ये संघर्ष सुरू असतो. जडने चैतन्यावर विजय मिळवला तर आत्म्याचा नाश झाला असेच समजायचे. हे तर सर्वांनाच माहीत आहे की जोपर्यंत आपण ज्याप्रमाणात शरीरसुखाचा उपभोग घेऊ आणि आत्म्याची उपेक्षा करू त्याचप्रमाणात हा विनाश होईल. शरीर अथवा जड तत्त्वाचाही उपयोग तर आहेच. देह आत्म्याच्या

अभिव्यक्तीचे साधन आहे. परंतु असा परिणाम तेव्हाच होऊ शकतो जेव्हा शरीराचा उपयोग आत्मोन्नतीचे साधन म्हणून करण्यात येतो. मानवी कुटुंबाचा फार मोठा भाग आपल्या शरीराचा उपयोग या कामाकरिता करत नाही. परिणामी शरीर अथवा जड तत्त्वाचा आत्मा अथवा चेतन तत्त्वावर विजय झालेला दिसतो. परंतु आमच्यापैकी ज्यांना हे माहीत आहे की हे शरीर सदैव परिवर्तनशील आणि नश्वर आहे आणि त्यात राहणारा आत्माच अविनाशी आहे त्यांनी तर दृढसंकल्प करून आपल्या शरीरावर इतके नियंत्रण मिळवले पाहिजे की आत्म्याच्या सेवेकरिताच त्यांनी त्याचा उपयोग केला पाहिजे. 'बायबल'च्या 'नव्या करारात' हा विचार बराच स्पष्ट करण्यात आला आहे. परंतु हिंदू शास्त्रात हा विचार जितक्या परिपूर्णतेने विस्तृत स्वरूपात समजावून सांगण्यात आला आहे तितका मी अजून कुठेही मी पाहिला नाही. 'रामायण' आणि 'महाभारत'च्या पानापानावर तुला हा नियम लिहिलेला आढळेल. तू हे दोन ग्रंथ वाचले आहेस काय? वाचले नसशील तर लक्षपूर्वक आणि श्रद्धेने वाच. या दोन्ही ग्रंथात परिकथेसारख्याही बऱ्याच गोष्टी येत असतात. परंतु हे ग्रंथ सर्वसामान्य जनतेकरिता लिहिलेले असल्यामुळे यांची रचना करणाराने अशा शैलीत लिहिणे पसंत केले ते सर्वसामान्य माणसांनाही आवडतील. करोडो लोकांना सत्य समजावून सांगण्याकरिता त्यांनी सोप्यात सोपी पद्धती अवलंबिली आहे. आणि हजारो वर्षांचा अनुभव हे सिद्ध करतो की त्यांना या प्रयत्नात अद्भुत यश मिळाले आहे. मी काय म्हणतो ते कळले नसेल वा काही शंका असेल तर मला परत लिही. मी परत समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करीन.

मी शरीराच्या एका ठकाणी शस्त्रक्रिया करायला लावली आहे. आज सहावा दिवस आहे. शस्त्रक्रिया यशस्वी झाली की नाही हे मला माहीत नाही. परंतु डॉक्टर फार प्रसिद्ध आहे (डॉक्टर दलाल). तो अतिशय काळजीपूर्वक काम करणारा माणूस आहे यात शंका नाही. शस्त्रक्रिया केल्यानंतर जर त्रास कायम राहिला तर त्यात डॉक्टरचा कोणताही दोष नसेल.

सस्नेह,

सदैव तुझाच.

बापू

इंग्रजीवरून. महादेवभाईंच्या हस्तलिखित डायरीतून. सौजन्य नारायण देसाई.

२

तार

अहमदाबाद,

४ ऑक्टोबर १९१९

धीर धर. तुला लवकर येता यावे म्हणून मद्रासच्या राज्यपालांना तार केली आहे.

हस्तलिखित इंग्रजी मजकुराच्या फोटोप्रतीवरून.

३

(एस्थर फेअरिंगने हे पत्र पुढे उद्धृत केले तितकेच दिले आहे. - **७८ भारताविषयी प्रेम पसरवणे.**

कलकत्त्याच्या वाटेवर,

२ ऑगस्ट १९२०

माझ्या प्रिय बाळा,

मला घरून (डेन्मार्कमधील) लिहिलेले तुझे पहिले दीर्घ पत्र मिळाले. ते वाचून मला अतिशय आनंद झाला. तिथे तू हिंदुस्थानबद्दलचे प्रेम पसरवते असशील हे मला माहीत आहे. ईश्वर तुझ्यावर आणि तुझ्या कार्यावर कृपा करो. सप्रेम तुझा, बापू - पूर्ण पत्र इथे दिले आहे.)

कलकत्याला जात असताना,

२ -[९] (पत्रात २ ऑगस्ट १९२० आहे. परंतु त्या दिवशी गांधीजी मुंबईत होते. ते २ सप्टेंबरला कलकत्त्याच्या मार्गावर होते. तीन तारखेला कलकत्त्याला पोहोचले होते.)- १९२०

माझ्या प्रिय बाळा.

मला घरून (डेन्मार्कमधील) लिहिलेले तुझे पहिले दीर्घ पत्र मिळाले.

ते वाचून मला अतिशय आनंद झाला.

तू तिथे हिंदुस्थानबद्दलचे प्रेम पसरवत असशील हे मला माहीत आहे. ईश्वर तुझ्यावर आणि तुझ्या कार्यावर कृपा करो.

मी मेनन बरोबर चार दिवस मजेत घालवले. तो जे खरे ते सांगणारा, प्रामाणिक आणि स्वच्छ माणूस आहे. मी त्याला सांगितले आहे की तुझी इच्छा असेल तेव्हा तू आश्रमात येऊ शकतोस. त्याला तू तुझे घरही बनवू शकतोस.

त्याच्यासमोर अजूनही काही अडचणी आहेत. तुझ्याकरिता त्याने ख्रिश्चन धर्म स्वीकारावा असे त्याच्यावर दडपण येत आहे. मला ही गोष्ट तुम्हा दोघांकरिताही अशोभनीय वाटते. दोघांकरिताही आपापला धर्म सर्वोपरी असला पाहिजे. धर्म काही यंत्र नाही की हवा तेव्हा तो बदलून टाकला. यामुळे तुम्हा दोघांचाही आपापला धर्म कायम असला पाहिजे.

आणि तुम्ही लोक जर आपला वंश पुढे सुरू ठेवू इच्छित असाल तर मुलांच्या धर्माचे काय होईल? ईश्वराला घाबरणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीकरिता हा अतिशय महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

मला तर याचा एकच उपाय दिसतो. तुम्ही दोघे लग्न करा, परंतु तुम्हा दोघांचे संबंध वासनारहित असावे. परंतु तुम्हा दोघांना ईश्वर जशी प्रेरणा देईल तसेच राहा. मेननची इच्छा होती की त्याच्याशी माझी जी चर्चा झाली ती मी तुला लिहून कळवावी. आणि मी तसे आता केले आहे. मी सांगितलेला उपाय त्याला योग्य वाटला होता. परंतु त्याला काही महत्त्व नाही. तुमचे संबंध इतके पवित्र आहेत की मी त्या लुडबूड करायला नको.

एन मेरी अर्थात कुमारी पिटर्सनचा आग्रह आहे की मी त्यांना याच नावाने संबोधावे. आणि आम्ही दोघेही एकमेकांना आवडू लागलो आहो. माफ करण्याचा तर प्रश्न निर्माण होत नाही. त्यांनी आमच्या भेटीचे वर्णन आधीच केलेले असण्याची शक्यता असल्यामुळे मी ते करत बसणार नाही.

बा, देवदास, महादेव, इमामसाहेब, शंकरलाल बँकर, अनसुयाबेन वगैरे इतर लोकांप्रमाणे माझ्याजवळच राहत आहेत. तू तर यांना ओळखत असशीलच. आज सायंकाळी कलकत्त्यात हरिलालशी माझी भेट होईल.

मला माहीत आहे की तू तिथे हिंदुस्थानचाच प्रचार करत असशील. तुझ्यासाठी आणि तुझ्यासाठी मी ईश्वराजवळ मंगल प्रार्थना करतो.

सस्नेह तुझा,

बापू

भारत सरकारच्या नॅशनल आर्काव्हजमध्ये सुरक्षित इंग्रजी प्रतीच्या फोटोप्रतीवरून.

४

आश्रम,

साबरमती,

१८ फेब्रुवारी १९२८

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझी दोन पत्रे मला एकाच लिफाफ्यात मिळाली. मला तर तू अगदीच विसरली आहेस असे वाटू लागले होते. तरीही मला माहीत होते की असे होऊ शकत नाही. . . . (इथे कागद फाटला आहे.) ला जेव्हा मद्रासमध्ये पाहिले होते तेव्हा ती स्वस्थ दिसत होती, आणि तिने मला तुमच्याबद्दल सर्व काही सांगितले.

माझी प्रकृती परत बिघडल्याचे तू तर नक्कीच ऐकले असशील. यामुळे मनावर किंवा शरीरावर ताण येईल असे कोणतेही काम न करण्याची मला सक्त ताकीद मिळाली आहे. यामुळे चरख्यावरील कताई वगळता मी पडूनच असतो. हे पत्र मी कताई करता करता श्रुतलेखन करवून लिहवून घेतो आहे. परंतु काळजीचे कोणतेही कारण नाही. माझी प्रकृती चांगली होत चालली आहे आणि आशा आहे की मला लवकरच हिंडाफिरायची परवानगी मिळेल.

हो, आश्रम तसाच चालू आहे जसा तू चालताना पाहिले आहे. आश्रमवासीयांची संख्या दिवसेंदिवस वाढते आहे, आणि आश्रमात राहणाऱ्या सर्वांकरिता घरे कमी पडत आहेत.

'यंग इंडिया'ची एक निःशुल्क प्रत तुझ्या पत्त्यावर पाठवायला मी सांगतो आहे. तुम्हा सर्वांची प्रकृती एकदम चांगली आहे याचा मला फार आनंद होतो. मेनन इंग्लंडमध्ये काय करतो आहे? त्याला माझे प्रेम सांग. . . . (इथे कागद फाटलेला आहे.) ज्याच्याबद्दल तो आजकाल आश्रमातच आहे. दिल्लीहून परतण्याच्या दरम्यान ती तिथे काही दिवस राहिली आहे. ती एका महिला परिषदेत भाग घ्यायला गेली आहे. मीराबाई इथे आहे आणि तिची प्रकृती खरोखरच खूप चांगली आहे.

सप्रेम,

बापू

श्रीमती एस्थर मेनन,

१४ एसिलवे,

टारोक, डेन्मार्क

५

सत्याग्रह आश्रम,

साबरमती,

२२ जून १९२८

तुझी दोन पत्रे मिळाली. मगनलालच्या सर्व योजनाच अस्तव्यस्त झाली नाही. त्याच्यामुळेच मी आश्रमात क्रांतिकारक परिवर्तन करण्याकरिता प्रेरित झालो आहे. यामुळे मी तुला लांब प्रेमपत्र तर लिहू शकणार नाही.

सर्व काही ठीक राहिले, आणि युरोपमधील मित्रांची मला तिथे बोलावण्याची इच्छा अजूनही कायम राहिली तर मी पुढील वर्षी मी जाण्याकरिता तयार असेन अशी मला आशा आहे.

तू हिंदुस्थानात आजारी असणे तर मी समजू शकतो, परंतु तू तिथे का आजारी आहेस? आशा आहे की तू पूर्वीसारखा टवटवीपणा आणि स्वास्थ्य घेऊन परत येशील.

तुम्ही किती काळ बाहेर राहणार आहा? मेनन कुठे शिकतो आहे?

श्रीमती एस्थर मेनन,

हेव, एसनेस,

डेन्मार्क

६

सत्याग्रहाश्रम, साबरमती,

१२ ऑक्टोबर १९२८

माझ्या प्रिय बाळा,

तुझे पत्र दीर्घ काळानंतर मिळाले. यामुळे दुहेरी आनंद झाला. आशा आहे की माझे पत्र मिळेल तेव्हा तुझी प्रकृती पूर्वीपेक्षा चांगली असेल. आणि शस्त्रक्रिया जर झालीही असेल तरी ती पूर्णपणे यशस्वी झाली असेल आणि तिने मागे कोणतेही दुष्परिणाम सोडले नसतील.

आजकाल आश्रमात अनेक परिवर्तन होत आहेत. योग्य वेळी तुला 'यंग इंडिया'त त्याचे विस्तृत विवरण पाहायला मिळेल.

वर्षाच्या या काळात इथे मलेरिया जोरात पसरत असतो. या वर्षीही आहे. बाकी सर्व ठीक सुरू आहे.

मेननला पत्र लिहिशील तर त्याला माझी आठवण करून देशील.

श्रीमती एस्थर मेनन

इंग्रजी. एस. एन. १४४११च्या फोटोप्रतीवरून

७

साबरमती आश्रम,

२५ जानेवारी १९२९

तुझी पत्र मिळाली, आणि ते पत्रही मिळाले जे तू डॅनीश भगिनींबरोबर पाठवले होते. त्या इथे एक आठवड्याकरिता आल्या होत्या. आता दोन दिवसांपूर्वीच गेल्या आहेत. आश्रमजीवनात आम्हांला खूप आनंद मिळाला असे त्या सांगत होत्या. आजकाल इथे १७५ हून अधिक स्त्री-पुरुष आणि मुले एका ठिकाणी बसून सोबत जेवत असतात.

तू अजूनही कमजोर असल्याचे, शस्त्रक्रियेमुळे आलेला अशक्तपणा अजून गेला नाही असे मारीयाने मला सांगितले. परंतु या वर्षाच्या शेवटपर्यंत तू आणि मेनन हिंदुस्थानात येणार आहे. तुम्हा दोघांना आणि मुलीला डोळ्यासमोर पाहून खरोखर फार आनंद होईल.

या वर्षी युरोपप्रवासासंबंधी माझे अजूनही काही निश्चित नाही. याचे कारण मीच थोडा मागेपुढे करतो आहे. विशेषकरून काँग्रेसचा प्रस्तावामुळे. मारीया म्हणते की स्वतंत्र हिंदुस्थानचा संदेश घेऊनच युरोपमध्ये जाणे उचित राहील. माझी बुद्धीसुद्धा हेच सांगते. परंतु मी मार्गदर्शनाकरिता ईश्वराला प्रार्थना करतो आहे.

अंतःकरणापासून तुझा,

श्रीमती एस्थर मेनन,

१४ एसिलवे,

टारोक, डेन्मार्क

इंग्रजीवरून. एस. एन. १५१३०च्या फोटोप्रतीवरून

८

स्थायी पत्ता - साबरमती,

७ जून १९३१

एक दीर्घ काळ, अनेक महिने वाट पाहायला लावल्यानंतर अखेरीस तू पत्र लिहिलेच. मेननला अजून डिप्लोमा मिळाला नाही याबद्दल वाईट वाटते. एका मित्राने मला लिहिले आहे की यामुळे तू फार निराश झाली आहेस. मी तुला जसा ओळखतो ते पाहता तुला ही गोष्ट शोभत नाही. तू तर इश्वरावर आणि त्याच्या मंगलमय रूपावर श्रद्धा ठेवणारी आहेस. यामुळे तर तू मोठ्यात मोठ्या अपयशाने वा संकटाने विचलित व्हायला नको. आम्हाला माहीत नसते की प्रत्येक अपयश खरोखरच दुःखदायकच असते की नाही, आणि प्रत्येक संकट खरोखरच शिक्षा असते की नाही. आपण बहुधा असे पाहत नाही काय की समृद्धी आणि यश हे अनेकदा विनाशाकरिता कारणीभूत होत असतात. आणि अपयश वा संकट त्यांना शुद्ध आणि संयमित करतात.

मी लंडनला जाईन की नाही हे मला माहीत नाही. जर गेलो तर निश्चितच डेन्मार्कला जाणे मला आवडेल यात काही संशय नाही. आणि डेन्मार्कला गेलो तर तुझी भेट मला कशी आवडणार नाही? परंतु इतक्या दूरच्या गोष्टीचा अंदाज करत बसण्यात काही अर्थ नाही.

मारिया मला अधूनमधून लिहीत असते.

इतके लिहवून घेत असताना मला अजून एक असे पत्र मिळाले आहे की ज्यात तुझा अत्यंत जवळीकीने उल्लेख करण्यात आला आहे. हे पत्र डॉ. हेनिंग डाल्सगार्डचे आहे. त्यांनी पत्रात लिहिले आहे की तू प्रसन्न आहेस, परंतु तुम्ही मेननकरिता काही करू शकाल काय असेही त्यांनी मला विचारले आहे. परंतु स्पष्टपणे असे काही सूचत नाही. तुझ्यासमोर काही प्रस्ताव आहे काय? जर असेल तर मला लिहायला संकोच करू नकोस. आणि जर मी काही करण्याच्या स्थितीत असलो तर निश्चितच करेन हे तर तुला माहीतच आहे.

श्रीमती एस्थर मेनन,

एम. क्वेस्ट हाऊस,

सॅली ओक,

उत्तर बर्मिंगहॅम (इंग्लंड)

इंग्रजीवरून. एस. एन. १७२५४च्या फोटोप्रतीवरून

९

(एस्थर मेननने विचारले होते की "कागावा, अल्बर्ट स्वाईट्झर आणि इतर लोकांनी उदाहरण सादर केलेले असतानाही राष्ट्रा-राष्ट्रांमध्ये बंधुभावाची भावना का निर्माण होत नाही?" - महादेव देसाईंची डायरी, खंड १)

४ ऑगस्ट १९३२

बंधुत्वाच्या विचार सध्या तरी एक दूरचे साध्य आहे. माझ्या दृष्टीने तर ही खरी अध्यात्माची कसोटी आहे. जोपर्यंत आम्ही सर्व प्राणीमात्रांबद्दल एक जिवंत समानता अनुभवत नाही. तोपर्यंत आमच्या प्रार्थना, उपवास आणि व्रतवैकल्ये व्यर्थ असतात. परंतु सध्या तर हृदयापासून ही समतेची भावना वेगळी राहिली, अजून आम्ही बौद्धिक पातळीवरही या विचाराला मान्यता दिलेली नाही. आम्ही तर आजही निवडणुकीची मनोवृत्ती ठेवतो. निवडून आलेल्या लोकांचा भ्रातृसमाज ही एक स्वार्थी भागीदारी आहे. बंधुत्वात कोणत्याही प्रकारच्या प्रतीफळाची वा प्रतिक्रियेची आवश्यकता नसते वा अपेक्षा नसते. जर असे असेल तर ज्यांना आपण दुष्ट समजतो त्यांच्यावर प्रेमच करू शकणार नाही. भांडणाच्या इर्षेच्या वातावरणात बंधुत्वाची भावना ठेवता येऊ शकणे अत्यंत अवघड गोष्ट आहे. असे असतानाही खरा धर्म आपल्याकडून याच गोष्टीची मागणी करतो. यामुळे दुसरे लोक काय करतात हे न पाहता आमच्यापैकी प्रत्येकाने या सत्याचा अनुभव घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

इंग्रजीवरून. महादेवभाईंची डायरी खंड १.

१०

१४-१०-१९३४

माझ्या समोर तुझी दोन पत्रे पडली आहेत. तुला फार त्रासदायक काळातून जावे लागत आहे. परंतु नॅन आता आधीपेक्षा चांगली असेल अशी मला आशा आहे. डेन्मार्कला जाण्यासाठी तिच्या मनात जी उत्कंठा आहे ती मी चांगल्या पद्धतीने समजून घेऊ शकतो. ते खरोखरच एक कठीण काय आहे.

सर्वात योग्य मार्ग काय या विचाराने माणूस अनेकदा धर्मसंकटात पडतो. तो तर सतत सुरू असणारा एक आध्यात्मिक संघर्ष आहे, आणि जी व्यक्ती थर्मभिरू आहे त्याच्यासंबंधात सत्य असत्यावर मात करत असतो.

जेव्हा मारिया तिथे येईल तेव्हा तिला माझे प्रेम सांगशील.

रामदास चागला आहे. तो आता अहमदाबच्या एका रुग्णालयात आहे. बा त्याच्याजवळ आहे.

श्रीमती एस्थर मेनन,
व्हिजन बंगला,
तंजौर

* * * * *